

ReHERIT.org.ua
Умань, 2019

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОСВІТЯН

УКРАЇНЦІ ТА ЄВРЕЇ У СПІЛЬНІЙ ІСТОРІЇ НА ЗЕМЛЯХ УМАНЩИНИ

REHERIT

Проект «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину» — проект з переосмислення, актуалізації та розвитку потенціалу матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Умані та Львова разом з іншими містами України. Метою проекту є робота з потенціалом культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку міст, налагодження комунікації між органами влади, неурядовими організаціями, місцевими жителями.

Програма для освітян «Розробка та пілотування матеріалів на тему складної спадщини», розроблені в межах проекту «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину», що впроваджується з липня 2018 по грудень 2020 року.

Матеріал є авторською розробкою Зої Возної.

Львів, 2019-2020 рр, 71 с. Електронна версія.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. З якого часу українці та євреї співіснують разом.....	7
Розділ 2. Місто, містечко, штетл – територія спільного простору етнічних груп на землях Уманщини.....	15
Розділ 3. Якими були традиційні заняття українців та євреїв.....	21
Розділ 4. Ярмарок – місце україно-єврейської взаємодії.....	28
Розділ 5. Корчма, шинок в Україні: стереотипи і реалії.....	35
Розділ 6. Хасиди в Умані: традиції культури.....	41
Розділ 7. Свята в традиційній культурі євреїв і українців.....	48
Розділ 8. Україно-єврейський міжкультурні взаємовпливи.....	55
Розділ 9. Традиційний одяг євреїв (хасидів).....	60
Література.....	68

ВСТУП

Сучасний процес глобалізації ініціює перед освітою обговорення багатьох суспільних проблем, серед яких – формування уміння жити у полікультурному та поліетнічному середовищі. Ця проблема однаково актуальна для всіх суб'єктів навчально-виховної діяльності, як учнів, так і педагогів, оскільки полікультурна освіта – порівняно нова концепція в освітній системі України. Одним із шляхів розв'язання даної проблеми назвемо впровадження принципу полікультурності наскрізно у зміст шкільних предметів, зокрема історії України та всесвітньої історії, організацію позакласної та позашкільної роботи учнів з предметної галузі.

Зміст навчальних програм шкільного курсу історії, які діють в останнє десятиліття в українській школі ілюструють переважно хронологічно-тематичну модель реалізації ідеї полікультурності, яка у навчальній програмі подана у різних формах. В одних випадках – це уроки (теми), матеріал яких повністю присвячений окремій проблемі полікультурної історії. В інших випадках пропонується репрезентаційна форма, де проблема розглядається на тлі подій або явища.

Ми поділяємо думку дослідників, які вважають що для реалізації принципу полікультурності варто використовувати іншу модель історичної освіти, а саме, використання полікультурного компоненту місцевої історії. У цій моделі можливо реалізувати такі принципи історичної освіти, як різновекторності, збалансованості у висвітленні загальнонаціональної, регіональної та локальної історії; показ поліетнічності та багатокультурності через історії людських спільнот, що населяли чи населяють територію України, та їх взаємодію, антропологізацію історичного минулого, зосередження уваги на різноманітних проявах буття людини. Варіативність змісту регіональної історії робить процес навчання історії гнучким та динамічним, головне, щоб краєзнавчий матеріал подавався системно, а не епізодично, а коригування змісту було доцільним та науково обґрунтованим.

Ризиками реалізації цієї моделі є обсяги накопичених краєзнавчих студій в регіонах, дидактичність їх змісту, доступність джерел для використання у навчальному та виховному процесі учнів. Певним виходом із цієї проблеми є розробка та впровадження спеціальних курсів (на допрофільному та/чи профільному рівнях) навчання історії.

Представлене дослідження демонструє можливості використання краєзнавчих розвідок історії міста Умані, а саме того контексту, який стосується україно-єврейських відносин, що склалися століттями. Паломництво хасидів, робить ці теми актуальними, оскільки ставлення етнічних спільнот і нині будуються на стійких стереотипах, а відносини балансують між співробітництвом і конфронтацією. Опитування учнів, щодо паломництва хасидів, підтверджуючи зазначену тенденцію, демонструють різні виміри толерантності – від суб'єктивної терпимості до людей, які не подобаються, до байдужого примирення, індиферентності і до прийняття культури «іншого».

Незважаючи на упередження діти мають багато запитань, на які вони не

знають відповіді. Насправді їх цікавить культура, побут, історія заселення краю євреями, хасидське вчення, свята, як живуть ровесники тощо. Отже, зруйнувати образ «іншого» можна тільки знаннями, в основі яких лежатимуть дослідження різних аспектів культури обох народів. Уможлиблює виконання цього завдання збірка дидактичних матеріалів «Українці та євреї у спільній історії на землях Уманщини», тематичні модулі якої можуть стати предметом розмови на факультативі, гуртку, бути проблемно-тематичними блоками на уроках з історії, фокусом дослідницького проекту учнів тощо.

Зміст матеріалів цілком відповідає принципу культурної відповідності, оскільки передбачає поєднання в полікультурному вихованні історії, мови, традицій та звичаїв, котрі забезпечують духовну єдність, наступність та спадковість поколінь. В проблемному полі курсу такі питання: як давно українці та євреї співіснують разом на землях Уманщини; як склалися стосунки між етнічними громадами, якими були традиційні заняття та свята українців та євреїв; стереотипи і реалії образу шинкаря та ін.

Побудова змісту на феноменологічному, інтерпретаційному та контекстуальному підходах дозволяє розуміти ціннісні основи культури «іншого», виявляти емпатію до людей іншої культури, почути особисті історії, що руйнують стереотипи, розуміти та порівнювати локальний контекст явищ культури двох народів. Творчі завдання підібрані до кожного розділу, дозволяють виводити учнів за межі теми виконувати їх методом проекту.

Запропоновані матеріали є дидактичним ресурсом для вчителя історії та навчальним – для здобувачів освіти. Вони дозволяють імплементувати краєзнавчі студії у процес навчання історії України, формують полікультурну компетентність учнів, виявляють нові контексти змісту уроків, навчають працювати з контроверсійними питаннями, порівнювати, виявляти особисте ставлення, руйнують етнічні стереотипи на когнітивному, діяльнісному і ціннісному рівнях.

Розділ 1

З якого часу українці та євреї співіснують разом на землях Уманщини

Єврейська спільнота України належить до найстарших єврейських громад світу з давньою та унікально багатою культурою. Перші відомості про євреїв на теренах сучасної України пов'язані з грецькими містами Північного Причорномор'я. Різні джерела повідомляють про існування іудейських громад у Пантікапеї і Боспорі з I ст. по VIII ст., у Феодосії – в IV ст., у Херсонесі – з II ст. по VIII ст. На початку X ст. в Україні-Русі були розселені кілька слов'яномовних єврейських груп, в основному в Києві, що жили етнорелігійними громадами – кенаанітами.

Вигнання євреїв з європейських країн у XIII–XIV ст. призвело до їхньої міграції на Схід. У цей період починає зростати кількість євреїв і в Україні, особливо після поглинання Галицької Русі Польським королівством, коли слідом за шляхтою на українські землі став просуватися торгівельно-ремісницький люд різних національностей, зокрема євреї.

Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. За даними 1500 р. євреї мешкали у 18 містах Руського воєводства. Найбільша міграція євреїв на українські землі спостерігалася в останній чверті XVI ст. Євреї їхали сюди у зв'язку із заселенням польською шляхтою нових земель. Між 1569 і 1648 рр. кількість євреїв в Україні збільшилася з 4 тис. до майже 51 тис.

На землі Уманщини євреї прийшли разом з польською колонізацією краю. Кількість маєтків у власності магнатів зростала, тому вони запрошували євреїв обіймати управлінські посади у маєтках та селитися в довколишніх магнатських містечках. Відтак, з поширенням володінь польської знаті на українські землі євреї стали займати важливе місце в прошарку панських управителів маєтків, збирачів податків, орендарів, а також торговців, перекупників, шинкарів, мірошників, винокурів і т. ін. Потребуючи грошей, шляхта і королівські намісники дедалі ширше передавали в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти і, подекуди, цілі староства. До середини XVII ст. понад 40 магнатських містечок, серед яких і Умань, перетворилися на укріплені фортеці.

У першій половині XVII ст. розташована на межі з [Диким полем](#) Умань являла собою укріплене місто — один з торгових осередків на підконтрольних магнатам [Калиновським](#) землях. Її населення складалося переважно з поляків, євреїв та вірмен. Останні дві категорії мешканців міста займалися торгівлею сільськогосподарськими товарами та поташем, який у великих кількостях видобувався в лісах Уманщини.

З 1726 р. Уманщина переходить у власність потужної магнатської родини Потоцьких гербу «Пилява». Першим власником став Станіслав Потоцький, який отримав Уманщину від Гелени Морштин (уродженої Калиновської). У 1732 р.

маєтки Станіслава успадкував Францішек Салези Потоцький (1700 – 1772), згодом воєвода київський, староста белзький, якого називали «малим королем на Русі». У цей час постає уманська фортеця, спорудження якої було урочисто завершено 28 березня 1761 р. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новоміську та Раківську. Над брамами були вежі, на яких стояли гармати. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку місто боровив глибокий яр; передмістя (Нове Місто) відокремлювалося від Старого Міста безводним ровом і земляним валом. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були оточені дубовим частоколом (палями).

За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костьол, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки. Містечко Умань мало магнатський палац, невеликий польський гарнізон та складну міську інфраструктуру, включно з торгівлею, ремеслами та гільдіями, які складали переважно євреї.

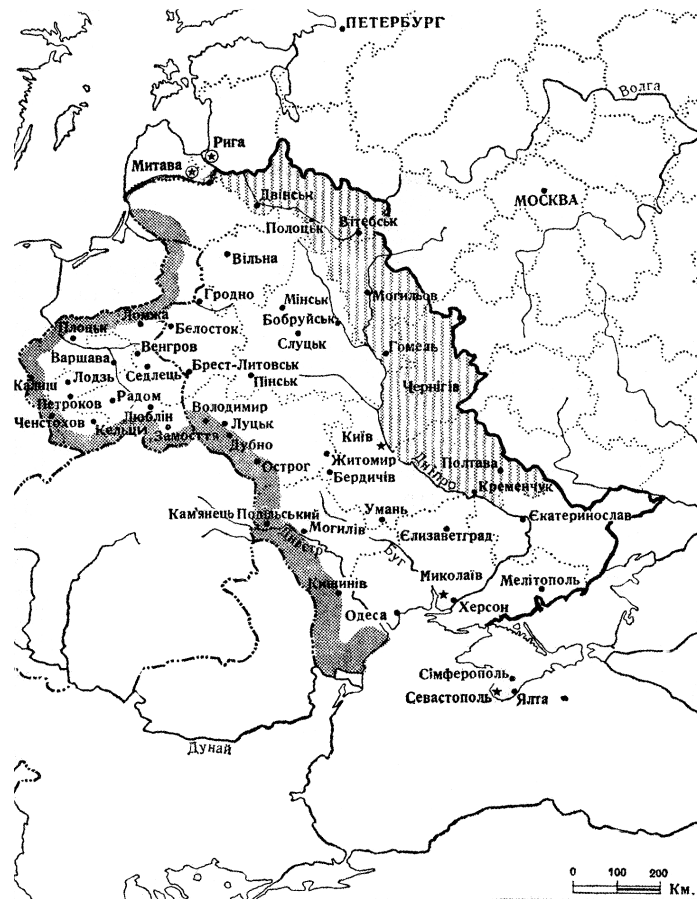

Діаграма уманської фортеці у краєзнавчому музеї міста

Так, станом на 1765 р. у місті мешкали 301 євреї. Помалу в руках багатих євреїв зосередилася оренда млинів і корчем, а також господарсько-промислова діяльність, купівля й перепродаж мисливських товарів. Через вісім років після Коліївщини 1768 р. в Умані проживало 277 євреїв. Надалі кількість осіб іудейського віросповідання стрімко збільшувалась і в 1784 р. становила 987 осіб, у 1787 р. – 992 особи, а у 1797 р. – 1324 євреї.

Російський письменник П. Сумароков, який побував у 1799 р. в Умані, зазначав, що «Умань дуже гарне містечко, достатня кількість обивательських і графа Потоцького гарних кам'яних будинків, багато ремісників. Умань звичайно, перевершує більшу частину наших малих міст». У 1799 р. в Умані нараховувалося декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, вазиліанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяних млини, цегельня, броварня. У місті було немало ремісників (шевців, кравців тощо), серед яких був і ювелір (золотар), які використовували найману працю.

КАРТА ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ПОЗНАЧЕННЯМ СМУГИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСІДЛОСТІ

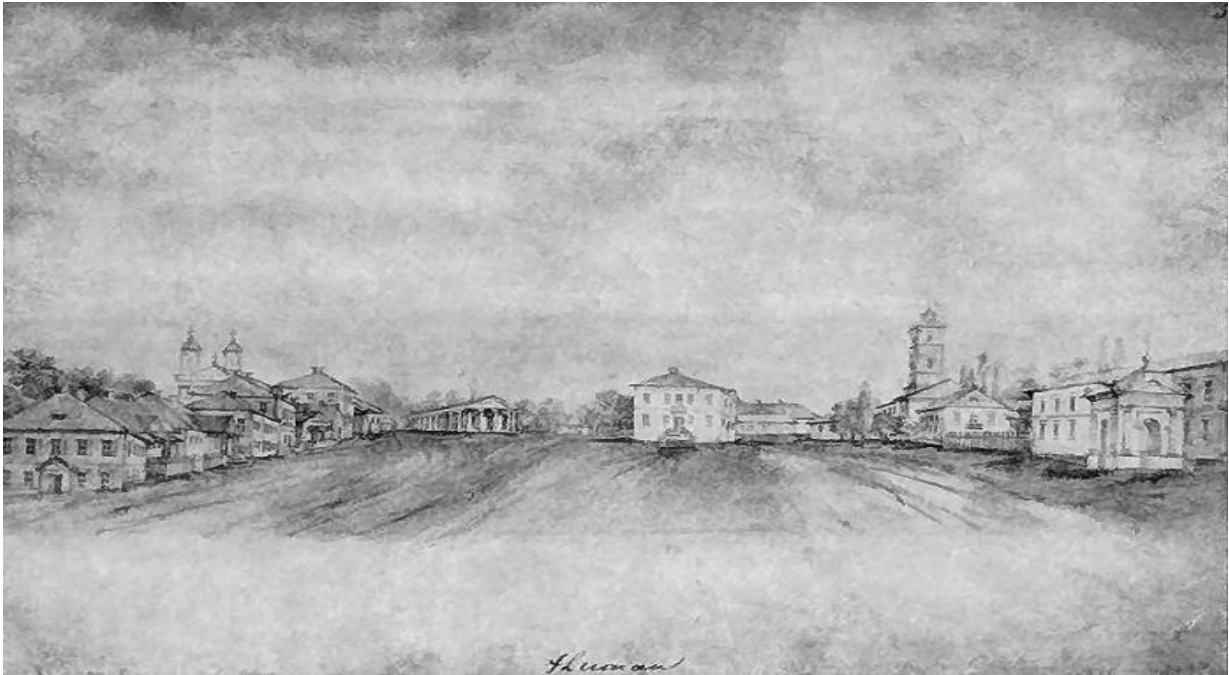
Губернії, в яких заборонено проживання в сільській місцевості

Прикордонна смуга

Місто, в якому заборонено проживання євреїв

Місто, в якому заборонено нове поселення євреїв

Масове розселення євреїв у Росії було зумовлене поділами Польщі 1772, 1793, 1795 рр., унаслідок яких значна частина польських територій, де мешкали понад 900 тис. євреїв, увійшли до складу імперії.

Картина Наполеона Орди Ринкова площа (Умань) (1870-1874)

З 1791 р. почала формуватися так звана «смуга єврейської осілості», до якої на теренах України згодом увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівська губернії.

У рапорті про кількість населення у відомостях і статистичних звітах, складених за запитами Київського губернського правління за 1828 р. містяться такі цифри: євреїв міщан – 3553 осіб, євреїв купців III гільдії – 128 осіб, тоді як міщан християн – 242 особи, а християн купців III гільдії – 6 осіб. Міщан християнського віросповідання на початку XIX ст. налічувалось 327 осіб, дворян та чиновних людей – 68 осіб, військових чинів – 36 осіб, удільних селяни – 30 осіб, чиновників і їх дітей – 48 осіб, дворових людей – 18, католицьких ксьондзів і базиліан – 16 осіб, купців-християни – 13 осіб та православних священиків – 10 осіб. Все інше населення міста становили кріпаки та слуги магната Станіслава Потоцького.

Кількість єврейського населення у місті Умань невпинно зростала впродовж XVIII – XIX ст. У 1837 р. ця цифра зросла до 6097 осіб. Станом на 1884 рік в Умані проживало 24 489 чол., з них – 17 651 євреїв, питома вага яких – 72,1 %. Єврейська громада Умані була соціально неоднорідною. Вона ділилася на бідних і багатих. Бідні євреї проживали у межах старого міста, а будинки багатих євреїв почали поставати мурованими кам'яницями у різних частинах нового міста.

Незважаючи на те, що юридично євреї не мали права проживати у сільській місцевості, було б неправомірно говорити про них лише як про міщан. Певна кількість єврейського населення все ж мешкала в селах Уманського повіту. Найбільше – в селах Шельпахівка (107 осіб), Христинівка (145 осіб), Розсішки

Карта Уманського повіту Київської губернії з розділенням на римо-католицькі парафії. 1870 р. Папір, кольорова. 36х22 см. Державний архів Київської області. Ф-1542. Колекція карт і креслень. Оп. 1. Спр. 2413.

Словник до розділу 1

1. **Євреї, гебреї** — давній народ семітського походження, висхідний до населення стародавнього Ізраїльського та Юдейського царств. Євреї живуть у багатьох країнах світу. Чисельність — від 10 до 15 мільйонів осіб. Етнічною територією розселення євреїв вважаються терени Близького Сходу.

2. **«Жид»** — як інша вимова слова «іудей» (порівняй: Jew — англ., Jud — нім., Juif — фран., Guideo — італ.) до кінця XVIII ст. загальноприйнята назва євреїв на теренах Російської імперії, що не несла образливого змісту. Пізніше з'явилася традиція називати євреями «народ Біблії», а жидами своїх сучасників сусідів, які вперто відмовляються прийняти християнську віру. Внаслідок цього на теренах Російської імперії (зокрема і тієї частини України, що належала їй) слово «жид» набуло негативного значення.

3. **Іудеї** — етнонім, що означає людей єврейського походження, «іудей» (рівнозначне написання «юдей») пов'язується з «іудей» — від імені Єгуди одного з синів «прабатька всіх євреїв» Якова. Нащадки Єгуди домінували в державі Іудея (IX–VI ст. до н.е.). Решта євреїв мешкала у царстві Ізраїль, що було розташоване на північ від Іудеї.

4. **Наполеон Матеуш Тадеуш Орда** (біл. Напалеон Орда, пол. Napoleon Mateusz Ta-deusz Orda; 11 лютого 1807 — 26 квітня 1883) — білоруський і польський художник, літератор, композитор, музикант. До нашого часу дійшло 177 творів митця, на яких зображено архітектурні пейзажі України.

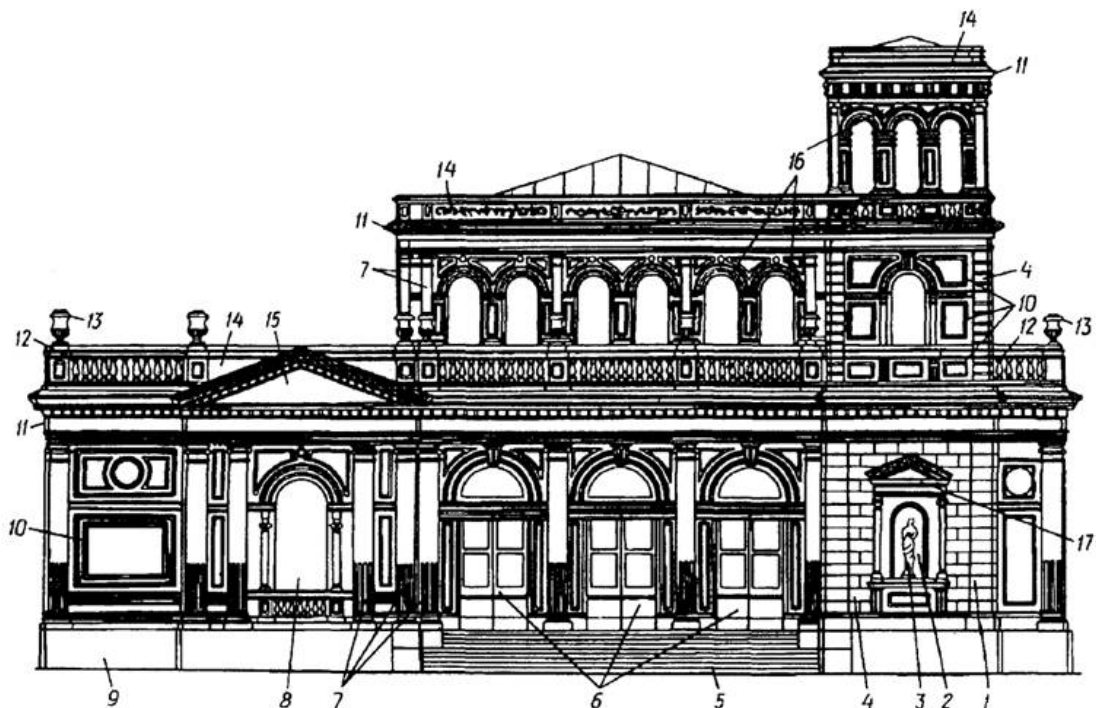
5. **Смуга осілості євреїв** — територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначена імперським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоросійські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції.

6. **Поташ** — виготовлена шляхом вилуговування водою деревна зола (без домішок вугілля). Отриманий внаслідок цієї операції попіл, що містив калійну сіль, випаровували в металевих сковородах і котлах. Далі сирий поташ прокалювали («смальцювали») у спеціальних печах. Готовий поташ застосовувався у виробництві селітри, скла, мила, сукна, фарб та ін.

7. **Юдофобія (антисемітизм)** — одна з форм національної та релігійної нетолерантності й дискримінації, що виражається у неприязному або ворожому ставленні до євреїв як представників уособленої етнічної та релігійної групи.

Творчі завдання до розділу 1

1. Визначте, наскільки будинок уманського власника Натана Фішмана відповідав кращим зразкам архітектури кінця XIX ст., поширеним на теренах Російської імперії.

Архітектурні елементи будівлі:

1 - лопатка; 2 - ніша; 3 - статуя; 4 - поверхня, рустована під кам'яні плити; 5 - сходи; 6 - двері; 7 - пілястра; 8 - вікно; 9 - цоколь; 10 - фільонка; 11 - карниз; 12 - балюстрада; 13 - ваза; 14 - аттік; 15 - фронтон; 16 - аркада; 17 - сандрик

2. Розгляньте архітектурні деталі, подані на рисунку, зробіть опис будинку Фішмана, користуючись запропонованим текстом. Вставте пропущене та зробіть власне доповнення до опису, на основі краєзнавчих матеріалів.

«Архітектурним елементом будівлі була стіна ____ під кам'яні плити, що складала основу правої найвищої частини будинку та візуально нагадувала дзвіницю, із влаштованими ____ для статуй. Будинок помережаний пілястрами, аркатурними ____, ____, ____ . Особливої краси додавала широка ____, що переривалася декоративним ____ на другому поверсі. Центральним елементом був ____ вхід із широкою терасою, яку прикрашали іонічні ____». Нішу першого поверху завершував ____ . Будинок стояв на високому ____ . Особливої краси будинку додавав ____, який прикрашав будинок та творив його горизонтальне членування. Окрасою другого поверху були три декоративні елементи у формі ____».

3. Прочитайте документ про поташний промисел Уманщини XVII ст. Користуючись додатковою інформацією про виробництво поташу, подану у Розділі 1, QR-коді та в Інтернеті, обрахуйте в сучасній системі мір скільки складає 100 лаштів поташу, які гданські купці мали з уманських земель. Визначте, скільки деревини потрібно було спалити на таку кількість поташу. Скільки лаштів поташу буде вироблено за три роки аренди? Хто мав з цього промислу зиск, і якими були екологічні наслідки такої економічної діяльності?

«Поташний промисел, а також виготовлення селітри були поширені й у володіннях М. Калиновського. Так, у 1634 р. він уклав контракт із львівським купцем на поставку 100 бочок поташу на суму 29 тис. злотих, а через три роки – другий контракт із гданським купцем на поставку 100 лаштів поташу на суму 108 тис. злотих. У 1638 р. Калиновський віддав в оренду гданському купцеві Я. Деменцю на три роки м. Умань із сусідніми містечками за 119 тис. польських злотих. Калиновський зобов'язувався купити у даного купця 5400 шифунтів поташу (понад тисячу тонн), виробленого в уманських маєтках. Таким чином, Калиновський зосереджував у власних руках не лише значні земельні, політичні, але й потужні економічні ресурси. Із цього стає зрозумілим, що поташний промисел був ключовим у його земельних володіннях».

Розділ 2

Місто, містечко, штетл – територія спільного простору етнічних груп на землях Уманщини

Штетл на картинах О. Котляр

За часів польського панування євреї оселялися поблизу ринків магнатських містечок, відомих як штетли (на їдиш штетлех). Поняття «штетл» нині вбирає в себе різноманітні смисли. Назвемо деякі з них: штетл – це будь-яке поселення у Східній Європі, де колись жили євреї; це магнатське торгове містечко, яке мало власну єврейську громаду. Для поляків штетл був приватним містом і економічною категорією, для росіян – адміністративною одиницею, а для тогочасного єврейства – духовною спільнотою.

В певному розумінні штетл – це синонім містечка, яке в польському означенні має відповідник «miasteczko», в російському – «местечко». Містечка виростали із маленьких маєтків. Щоб перетворити свої маєтки й поселення навколо них на містечка, польські землевласники виклопотали у короля спеціальні привілеї, який дозволяв проводити щорічні контракти і регулярні ярмарки у встановлені дні, а також виробляти і продавати алкогольні напої. Такий привілей створював сприятливу ситуацію для євреїв, які селилися на маєтностях землевласників, в обмін на право легально мешкати мали розвивати торгівлю. Отже, спочатку в Речі Посполитій, а пізніше в Російській імперії статус містечка визначала діяльність місцевої єврейської громади. Після поділів Речі Посполитої, російські землевласники подавали прохання на перейменування сіл на містечка, у яких також відкривали корчми, встановлювали базарні дні.

То чи можна вважати Умань, куди переселилося багато євреїв штетлом? Частково відповіддю на це питання стануть ознаки штетлу. Перша ознака – польське походження поселення міського типу, яке було у власності шляхтича. Друга ознака містечка – домівка звичайних платників податків, а не кріпаків. Третьою ознакою штетлу була чисельність єврейського населення, особливо

серед міщан і купців, які вели торгівельно-економічну діяльність.

Звернемося до історії Франциска Салезія Потоцького, який володів великими земельними маєтностями у Польщі й на Україні. Він був власником міст і містечок, кількох сотень сіл, 400 тис. кріпаків. На Уманщині ж були зосереджені найбільші і найбагатші його маєтності, які, в тому числі й Умань, він здавав в оренду і отримував найбільші прибутки. У 1760 р. власник Умані перетворив місто на досить укріплену фортецю – могутній форпост магнатської держави в регіоні. Місто стало важливим політичним, культурним і значним торговельним центром Правобережжя, де вели жваву вільну торгівлю купці з Польщі, Росії, Запорозжя, Туреччини, Вірменії, Греції. Для того, щоб залучити до торгівлі ще більше місцевих та іноземних купців, Потоцький зацікавив їх умовою надання на деякий час певних пільг та привілеїв. Щороку в Умані проходили 12 ярмарків, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах.

Будівля раніше називалася Гостинний двір, де купці могли проводити оптову торгівлю. Такий привілей разом з багатьма іншими отримували міста, які мали Магдебурзьке право. Місто Умань отримало магдебурзьке право 1663 р. На ознаменування цієї події була випущена поштова марка (на світлині).

Торгові ряди Умані було споруджено у 1780 р. за проектом архітектора Тепінгера. Будівля була квадратною в плані, мурованою з цегли, мала просторий внутрішній двір із двома заїздами (на плані 1795 р. їх уже чотири). З середини двору було понад 40 комор для зберігання товарів приїжджими купцями. Східне та західне крила торгових рядів мали по два поверхи та вежі на кожному розі будівлі. З підвалів під будівлею йшли підземні ходи. Основна торгівля велась у внутрішньому дворі, в центрі якого було збудовано кам'яні лавки. Таке планування будинків для торгівлі відноситься до періоду будівництва дворів-фортець кінця XVII – початку XVIII ст. і зустрічається дуже рідко.

Недільний базар в Умані
(фото з книги В. Чорномиза Еврейская жизнь в Умани)

Ярмарки тривали, як правило, близько двох тижнів. Торгували на цих ярмарках представники різних етносів, звісно, було чимало і євреїв. Саме організація

торгівлі демонструє один із мирних сюжетів співжиття різних етнічних груп у регіоні. На початку 70-х рр. XVIII ст. була створена єврейська Уманська торгова компанія, яка не тільки займалася торгівлею з запорожцями, а й наймала їх для охорони мандрівних купців і торговців від грабіжників.

Кошовий отаман П. Калнишевський особисто дякував Уманському кагалу за подарунки й запрошував єврейських торгових людей на Запорожжя. Єврейські купці, натомість, дякували запорожцям за те, що вони врятували уманських євреїв від розбійників.

Містечко мало проміжний статус між селом і містом. Ярмарком воно вирізнялося від села, а приватним володінням – від міста. Містечком (штетл) називали поселення, яке було завелике, щоб зватися селом (на їдиш — «дорф»), і замалим, щоб зватися містом («штот»). Боже збав, щоб купець із Бродів повідомив євреям із Медведівки, що вони живуть у штетлі. Натомість всі похвалялися, що вони живуть у місті («штот»), і хай хтось спробує це заперечити.

Відтак, за всіма ознаками Умань у XVIII – першій 40-х рр. XIX ст. виступає штетлом – магнатським торговим містечком, у якому діяла власна єврейська громада, буденне життя якої оберталось навколо синагоги, дому і ринку. Штетл пройшов у своєму розвитку декілька етапів, зазнаючи змін у своєму розвитку та ставленні до себе навіть зі сторони євреїв. У XVIII ст. він був польсько-єврейським, на початку XIX ст. – російсько/українсько-єврейським.

На 1790-ті – 1840-ві рр. припадає період стабільності і розквіту штетлів. З часом в Російській імперії їх почали викорінювати. Містечка стали перетворюватися на збіднілі поселення і набувати у пам'яті поколінь негативного значення. Приринкові території, які були центром штетлу, втрачали значення важливого центру міської торгівлі, заселялися єврейською біднотою. Таким, до прикладу, є містечко Анатівка, описана у творчості письменника Шолом-Алейхема та екранізована в американсько-канадському мюзиклі «Скрипаль на даху». В Анатівці проживали дві громади – єврейська і українська, які творили спільну історію.

В історичних джерелах зустрічаються описи типового єврейського містечка з його повсякденним життям: «Дерев'яні будинки, скупчені у повному безладі один біля одного, перенаселеність, ніби у великих містах. Вулиці, переповнені щоденними хвилюваннями та турботами, покручені, як знак запитання, закінчуються глухими тупиками, губляться серед в'їздів до брам, задніх дворів та польових доріг. Посередині лежить базар з лавками, ятками, невеликими магазинами.

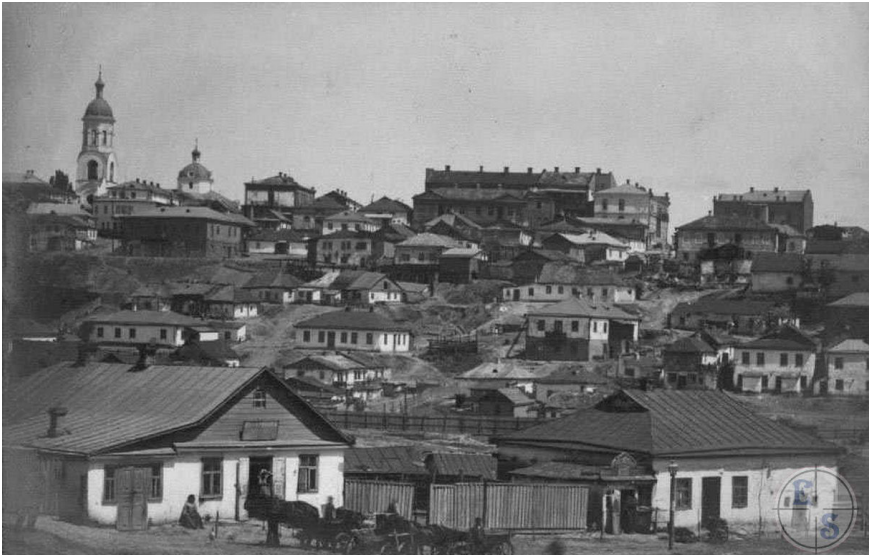

Кадр із фільму «Скрипаль на даху»

Щоденно, за винятком взимку, приїжджають селяни та селянки з околиць, віддалених на кілька миль, привозять м'ясо, овочі, рибу. Натомість купують міські вироби, які продають євреї – капелюхи, черевики, чоботи, свічки...

Гамір на базарі – наче перед кінцем світу».

Залишилось багато спогадів сучасників про тяжкі умови існування бідних багатодітних єврейських родин. До них можна віднести лахмітників, перекупників, маклерів. У єврейських кварталах, густо заселених біднотою, найшвидше поширювалась будь-яка епідемія, а якщо траплялась пожежа – це було лихом для всієї общини, адже вогонь надзвичайно швидко знищував халупки, які щільно тулились одна до одної.

Район Раківки, єврейський квартал Умані

Про життя бідних євреїв залишив згадку підполковник Демочані в своєму описі міста Умані: «Живуть євреї, особливо бідніші, по декілька сімей в одному домі, займаючи і підвальні приміщення. Ці будинки схожі більше на мазанки, групуються дуже близько один біля одного і висять один над одним на крутому схилі,

не розмежовуючись ні дворами, ні парканами. Саме житло більшої частини єврейського населення не має нічого схожого на здорове житло людини: приміщення сирі, низькі, тісні і до того ж, надзвичайно брудні. В сінях прихалупах розміщується домашня птиця та дрібна худоба. Взагалі гігієнічна обстановка найбіднішого єврейського населення жахлива, і якщо воно ще не вимерло, то це тільки завдяки тому, що частина міста, де євреї проживають, розміщена на доволі крутому схилі, а тому сама природа сприяє очищенню цієї частини міста, виносячи під час дощів нечистоти до річки, і тим самим сприяє провітрюванню і висиханню забрудненого ґрунту».

Це теж штетл, тільки на етапі занепаду, який для тих, хто пам'ятає кращі часи містечка виступає маркером пам'яті, феноменом, якого не було поза межами «смуги осілості». У кінці XIX – на поч. XX ст. штетл уже не міг забезпечити його поселенцям економічної і психологічної підтримки. Штетли не пережили російську модернізацію, вони перейшли у культурну пам'ять, закарбувавши його у фольклорі, письменстві, мові. Отже, Умань – це штетл, яке було єврейським означенням місця їх проживання, побутування в просторі спільної з українцями культури. Для багатьох євреїв – це ностальгічний символ за минулим. Штетл остаточно був знищений у XX ст., поглинутий Голокостом разом з його жителями.

Словник до розділу 2

1. **Ідиш** – єврейська мова з групи германських мов, якою послуговуються переважно євреї ашкеназі (центрально- та західноєвропейські євреї). На ідиші сьогодні ніхто не говорить в побуті, якщо не враховувати поодинокі хасидські громади, але ідиш активно використовують в науці та культурі, пишуть пісні, вірші.

2. **Магдебурзьке право** – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя.

3. **Шолом-Алейхем (Рабинович Шолом Нохумович)** – єврейський письменник, один із класиків літератури мовою ідиш, писав також мовами іврит та російською. Твори письменника перекладені 64-ма мовами світу.

4. **Штетл** – тип мультикультурного містечка, у якому значну або домінуючу частину складає єврейське населення. Використалося як метафора традиційного способу життя східноєвропейських євреїв XIX ст.

Творчі завдання до розділу 2

1. Pozнайомтеся із сайтом Анатолія Шперха – <http://shtetl.tripod.com/index.htm>, який пропонує гру – подорож по штетлу та участь у його побудові. Дайте відповідь на запитання, чи можна назвати Умань штетлом?

2. Подивіться презентацію про штетл, яка є супроводом пісні «Майн штетеле Белз». (QR-код) / Електронний ресурс: <http://www.youtube.com/watch?v=49AgLsbFGtU&feature=related>

Послухайте уважно пісню «Местечко» у виконанні Й. Кобзона. (QR-код) Як ви розумієте текст пісні? Дайте своє розуміння слів куплету пісні: «Местечко поднималось из пожаров, горевшее, как эти семь свечей. Мы дали миру много комиссаров, но, слава Богу, больше скрипачей». Знайдіть в історії Умані (повіту) факти, які підтверджують слова пісні.

3. Для переосмислення мультикультурності життя у штетлі подивіться американський музичний кінофільм канадійського режисера Нормана Джевісона «Скрипаль на даху». Охарактеризуйте його зміст та основну ідею, яку він розкриває. Визначте, за що фільм отримав такі нагороди – чотири премії «Оскар»: екранізація, краща операторська робота, кращий звук і краща музика та «Золотий глобус» у номінації – кращий фільм (комедія або мюзикл).

4. Розкажіть, як склалися відносини між жителями штетлу, зокрема, українцями та євреями. В чому філософський сенс екранізованого твору і його назви? Як ви розумієте зміст вислову головного героя Тев'є-молочника: «Люди-на в житті – це скрипаль на даху. Потрібно зіграти свою мелодію, не зламавши шиї». Чи можна Тев'є назвати «скрипалем на даху»?

5. Розгляньте конверт «Місто Умань. 350 років Магдебурзького права».

Яка споруда зображена на печатці? Чому її називають двором-фортецею? Як вона пов'язана з історією уманських євреїв?

Розділ 3

Якими були традиційні заняття євреїв і українців Уманського повіту

Українці – етнос з давньою високорозвиненою землеробською культурою. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему основних свят і обрядів (по суті календарно-землеробських), світогляд, духовні цінності нашого народу. Зупинимось на такій особливості матеріальної культури як праця та порівняємо традиційні види занять основних етнічних груп, які населяли Умань. Для порівняння візьмемо трудове життя найчисельніших етнічних груп Уманського повіту – українців, євреїв та росіян у XIX ст.

М. Пимоненко «Сінокіс» (1900)

Середня та південна частина Київської губернії, до складу якої входив Уманський повіт, були найбільш сприятливими для землеробства. Природна родючість ґрунту, оптимальне природне зрошення, помірний клімат – усе це разом, зумовлювало багаті врожаї зернових культур, що дозволяло селянам вести

одноосібне господарство. Статистичні дані чисельності населення повіту показують, що абсолютну більшість українців складали селяни – 96,4%. Представників панівних верств тогочасного суспільства серед українського поспільства було мало: дворян потомствених – 0,12%, дворян «личных» – 0,06%, почесних громадян – 0,12%, духовенства – 0,29%. Торгівлею українське населення повіту, практично не займалося. Майже все українське населення Уманського повіту мешкало в селах, міщанами ж були лише 2,79%. 89,6% українського населення Уманського повіту займалися землеробством. І якщо співставити цей показник з чисельністю селян повіту (96,4 % від усього населення), то абсолютно аргументованим є твердження, що майже все українське населення Уманщини мешкало у сільській місцевості і займалося сільським господарством. Заняттями українського народу здавна були рільництво, скотарство, бджільництво, рибальство і мисливство. Вагомість кожного з цих занять у господарстві змінювалася впродовж століть, однак найголовнішим завжди було рільництво. Найпоширенішою системою обробки ґрунту в XIX ст. залишалося трипільля. Для обробки землі до 80-х рр. XIX ст. використовували традиційний український важкий плуг, що його називали тоді малоросійським, новоросійським, степовим. Посівні роботи виконувались, як і перше, вручну. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Для збирання врожаю

застосовували серп і косу. У більшості господарств залежно від достатку тримали волів, коней, корів, овець, свиней, кіз, різну птицю. Великі й малі сади оточували селянські хати, закладали їх при монастирях і поміщицьких маєтках. Скрізь вирощували яблука, груші, вишні, сливи.

М. Пимоненко «Жниця» (1889)

Збереглися спогади про ведення традиційного господарства селянами села Крачківка Іванківської волості Уманського повіту. Волосний лікар Роман Кулинич згадує таке: «У Крачківці на початку XX ст. бідні селяни сіяли більше жита, а заможніші – більше пшениці, гороху, чечевиці – все це для продажу. Пуд пшениці продавався по 90 копійок або по рублю, чечевиці – по 60 копійок за пуд. Після збору врожаю в село прибували закупівельники хліба, зазвичай, це були євреї. Обмолот хліба здійснювали ціпами, молотили всю осінь, зиму, ще і весну. Іногда хліб молотили кінями. Для цього снопи розкладали на току і водили по них коней. Промислова революція спричинила появу різноманітних сільськогосподарських машин, але більшість селян в силу різних обставин продовжувала використовувати давні знаряддя праці. Земля оброблялася плугом із залізним наконечником. При такій техніці десятина землі оралася 4-5 днів. Сіяли зерно переважно руками з мішка. Косили і жали хліб теж вручну. На збір десятини хліба серпами двома жінками потребувалося до 6-7 днів». Показовою в цьому плані є картина Миколи Пимоненка.

Другою за чисельністю після українців в Уманському повіті була єврейська національність. За переписом 1897 р. у місті Умані проживало 17 709, що становило 57,0% населення Умані. В цілому по повіту євреї займали друге місце по чисельності після українців, а по місту Умані єврейська людність складала переважну більшість. Окрім повітового центру, євреї проживали переважно в містечках Тальне, Буки, Торговиця та селах Ладижинка і Соколівка. Мешкаючи в населених пунктах міського типу, євреї складали більшість такого суспільного стану як міщани. Так, з 47 553 міщан повіту євреїв було 36 887 чол., що становило 77,5%. Другою великою групою євреїв були купці. Зовсім мало було селян – 156 євреїв у повіті.

Єврейське населення Уманщини було зайняте в усіх найважливіших сферах суспільного виробництва та найбільш поширеним видом діяльності була торгівля. Майже половина єврейського населення повіту займалася торгівельною діяльністю. Біля 30% євреїв повіту були зайняті у виробничих та переробних галузях. Найпоширенішими були такі види занять: виробництво продуктів харчування, обробка деревини та пошиття одягу.

Майже монополюю євреї займалися виробництвом напоїв та бродильних речовин. До прикладу, винокурних та пивоварних заводів станом на 1880 р.

в Умані нараховувалось чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Осиповича Трайтмана, відкритий 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювали всього двоє робітників, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 р. сріблом.

Крім названого, євреї займалися виробництвом оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок, виготовленням ювелірних виробів і переробкою тютюну.

У 1880 р. в Умані діяли чотири тютюнові фабрики. Одна з них, найстаріша, розміщувалась у приватному будинку. Володіла нею уманська купчиха другої

гільдії Аделла Беренштейн. На фабриці працювало 10 робітників, які щороку виробляли більше 560 пудів тютюну. Валова вартість продукції становила 10 478 руб.

До Другої світової війни на вулиці Садовій стояла тютюнова фабрика купця Хаїма Нафтуловича Мар'яновськоого. Повчальними для порівняння із сьогоденням є вимоги, які висувалися до власника, щоб відкрити та утримувати фабрику. Власника зобов'язували: 1. Встановити дизель-мотор, який по змозі замінити електричним; 2. Поставити над мотором високу на 1 сажень (2,13 м) трубу для відводу газів і глушників для повного поглинання звуків.

Дбали в той час і про робітників, про що свідчать норми охорони праці: 1. Щоб всі конструкції були вогнетривкими. 2. Щоб в приміщеннях фабрики була механічна вентиляція з пристроєм необхідних кожухів і приймачів для пилюки. 3. Щоб приміщення було забезпечене камерою для висмоктування тютюнового пилу. 4. Щоб у робочих приміщеннях доводилося не менше 1 куб. сажня повітря на людину. 5. Щоб на фабриці було приміщення для прийняття робочими їжі (їдальня), досить світле і забезпечене рукомийниками в необхідній кількості.

Значні доходи власникам приносили млини, причому борошномельна галузь промисловості в Умані перебувала виключно в руках євреїв, які були або безпосередніми власниками, або орендарями. Найбільшим з них був паровий млин спадкового почесного громадянина, купця другої гільдії Сруля Кельмановича Тульчинського, який знаходився в передмісті Раківка на землі власника. У млині працювало 20 працівників, які виготовляли 44 тис. пудів борошна на загальну вартість більше 77 тис. руб. Це був єдиний у місті млин з паровим двигуном. У 1880 р. в Умані діяли ще такі підприємства: навпроти Лисої Гори – костопальний завод міщанина Гершка Абрамовича Стринковського, в передмісті Раківка – шкіряний завод купця другої гільдії Овсія Шимона Мордковича Сикирявого, на вул. Низовій – свічково-сальний завод, який перебував у оренді купця Гершка

Айзиковича Шкловського, в пров. Нижньо-Миколаївському – дріжджово-оцтовий завод міщанина Мошка Гімеля, два мильних заводи – на вул. Низовій, один належав брацлавському міщанину Хаїму Іцкаеру, інший – уманському міщанину Овсію Пінхасовичу Тверському. Здавна місто забезпечували цеглою заводи в передмісті Турок та в районі Лисої Гори. Перший належав уманському міщанину Лейбі Айзнеру, там вироблялось близько 80 тис. цеглин, на суму 1120 руб. Другий завод був власністю уманського міщанина Гершка Абрамовича Стринковського. Він мав менші потужності і виробляв цегли на 420 руб. власності.

Звичним для міста були заклади, що перебували в аренді у заможних євреїв. Тільки на вулиці Садовій розташовувалися аптечний магазин Г. Дорфмана, фотографія С. Рабиновича, типографія І. Цейтліна, аптечний склад М. Гольцмана, кондитерська Г. Брандера, галантерейний магазин Х. Каплан, золоті вироби М. Барембома, книжний магазин Л. Шапіро, палітурна майстерня М. Кемельмана, магазин тютюнових виробів Х. Мар'янівського, фотографія С. Рабиновича, Санкт-Петербурський магазин годинників Б.Серебреніка, типографія Тарадаша і Перельштейна, фотографія І. Безброжа, майстерня дамських суконь Б. Халфіна, майстерня кравця чоловічого одягу А. Квітки та багато інших.

У місті євреї становили більшість ремісників – мельників, ковалів, годинникарів, ювелірів, кравців, шевців, стельмахів, мулярів, пекарів, різників тощо. Займалися євреї транспортом та іншими засобами зв'язку, з яких найпоширенішим був візничий промисел.

Тема штетлу на картинах Олени Котляр

Щодо інших видів занять населення, то досить поширеною була служба в приватних осіб (часто євреї були орендарями чи управителями маєтків) та навчальна і виховна діяльність. Найменше євреїв було серед адміністрації, суду, поліції, збройних сил.

Шовіністична політика російського царату не передбачала участі єврейського населення в управлінських

структурах державного апарату. В національній структурі населення повіту третіми за чисельністю були росіяни, в ході перепису населення було визначено, що великоруська мова є рідною (в розумінні національності) для 5 815 жителів Уманського повіту. Не дивлячись на те, що росіяни були третіми за кількістю серед населення повіту після українців та євреїв, вони складали в основному привілейовані стани тогочасного суспільства. У повіті було 490 дворян, 484 осіб духовенства, 70 купців.

Отже, як показує історія міста єврейське населення складало більшу частину населення міста Умані. Міщани займалися, в основному, торгівлею, а кількість євреїв-купців була значно більшою, ніж кіль-

кість купців-християн. Праця представників різних народів перетворила місто на великий промисловий і торгівельний центр.

Словник до розділу 3

1. **Броварня** – (польською *brouwer* «пивовар») – місце виробництва і продажу пива.
2. **Губернія** — вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в [Російській імперії](#), яка з'явилася у [XVIII ст.](#) при [Петрі I](#) у процесі формування [абсолютистської](#) держави.
3. **Етнічна культура** – успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу.
4. **Етнічна традиція** – сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізм спадковості.
5. **Купецькі гільдії** (від нім. *Gilde* «об'єднання») — основна форма організації людей, які зайняті торгівлею.
6. **Міщани** – основна маса міського населення, що займалася різними ремеслами та промислами й торгівлею, а в малих містах та у передмістях міст великих також хліборобством, городництвом, садівництвом тощо.

Творчі завдання до розділу 3

1. Послухайте пісню М. Шофутинського «Еврейский портной». Як слова пісні перегукуються зі змістом картини художниці Олени Котляр? В чому символічність сюжету картини?

Торгові ряди м. Умань

2. Розгляньте рекламу з газети початку ХХ ст. «Голос Умани». Який вид популярної на цей час діяльності вона представляє? Користуючись краєзнавчими розвідками, назвіть власників цього бізнесу в Умані. Спробуйте дізнатися, в якому із будинків розташовувався заклад? Які вимоги були до організаторів цього виду діяльності?

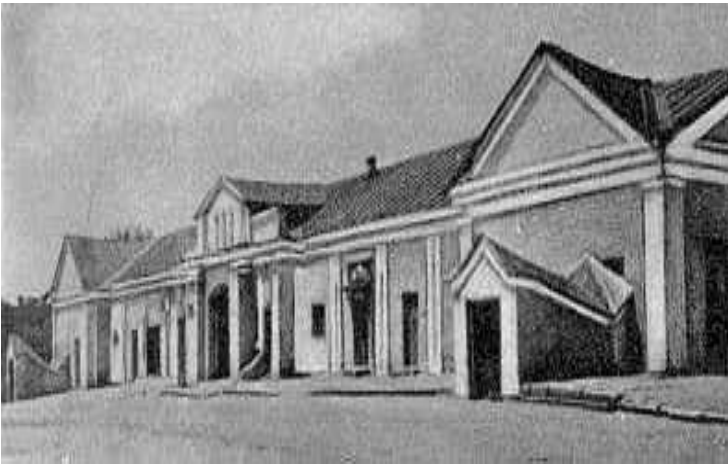
3. В Умані по вулиці Незалежності, 27 стоїть будинок, побудований у 1904 р. До Першої світової війни належав фірмі «Р. і. Т. Ельворті». Прочитайте інформацію про діяльність цього найбільшого в Російській імперії та Європі приватного підприємства (QR-код). Поясніть зміст реклам, що на зображеннях.

4. У таблиці грошових надходжень від продажу продукції фірми Ельворті за 1898 – 1906 рр. є статистика, яка свідчить, що у 1898 р. 1899 р. 1900 р. 1901 р. 1904 р. 1906 р. був такий ріст доходів з міста Умані (відповідно у роках) – 126868, 162552, 115023, 215619, 18421, 254655 рублів. Визначте, як вплинуло відкриття фірми братів Ельворті на розвиток сільського господарства Уманського повіту?

Розділ 4

Ярмарки, базари, ринки – місце україно-єврейської взаємодії

Буденне життя євреїв оберталося довкола синагоги, дому і ринку, який був місцем інтерактивних стосунків із українцями. Річні ярмарки, базари й звичайні ринки, що працювали щодня або раз на тиждень, були основними місцями українсько-єврейської взаємодії у містах і містечках на українських землях. У ринковий день сотні місцевих селян рано-вранці вирушали возами до міста. Там їх

вітали міські євреї, які з готовністю купували у них свіжу продукцію. Маючи гроші в кишенях, селяни потім вирушали до місцевих єврейських крамниць і шинків. Ринок був шумною какофонією різноманітних звуків: запряжених у вози коней, купців, які рекламували свій крам, галасуючи й торгуючись, і базарувальників, які обмінювалися геть усім.

В Умані, як у кожному приватновласницькому містечку, був Гостинний двір – місце, де зупинялися гості-купці, зберігалися товари й велася торгівля. В XVI-XVII ст. гостинний двір мав вигляд прямокутної площі, обнесеної кам'яними чи дерев'яними приміщеннями, об'єднаними критими галереями. За часів Ф. С. Потоцького він знаходився в межах фортеці і був дерев'яним. Мурований Гостинний двір споруджений у 1780 р за проектом архітектора Тепінгера був квадратним у плані, мав просторий внутрішній двір із двома в'їздами (на плані 1795 р. їх уже чотири). З середини двору

було понад 40 комор для зберігання товарів приїжджих купців. Східне та західне крила торгових рядів мали по два поверхи та вежі на кожному розі будівлі. З підвалів під будівлею йшли підземні ходи. Основна торгівля велась у внутрішньому дворі, в центрі якого було збудовано було збудовано кам'яні лавки. Стіни будівлі зі сторони площі будувалися «глухими», потрапити в крамниці можливо було тільки з двору, куди вели два заїзди по осі схід-захід. В описі міста за 1799 р. під №53 значиться будинок як «Ратуша із склепом», який дає місту прибуток у розмірі 13 720 злотих. Такі прибутки дають 40 склепів всередині, 8 – у брамах, 38 надвірних, 4 шмуклери, 4 – на розі ратуші. В Умані

Гостинний двір здавна називали торговими рядами, місцем активної торгівлі.

Князь, російський поет, драматург, мемуарист Іван Михайлович Долгоруков (1764–1823 рр.) здійснив подорож із Москви в Одесу. Все побачене він виклав у популярному в XIX ст. жанрі подорожніх нотаток, які назвав «Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда, 1810 год». В нотатках є описи пригод та власних вражень від перебування в Умані, де серед іншого він описує ринок і жваву торгівлю на ньому, яку вели уманські євреї. Оскільки був Торговий день, автор пише, що місто просто переповнене євреями і українцями, росіян і поляків було мало. Він пішов прогулятися по рядах (торгових). Торгівля була обширна, тут можна було знайти все, що завгодно. Платили червінцями і сріблом. Євреї обступали приїжджого як мухи, і важко було щось не купити. Російський філософ Іван Аксаков, відвідавши українські ярмарки зауважив, що «євреї займаються торгівлею з якимось хворобливим завзяттям, бігають, метушаться, снують всюди, на кожному кроці зупиняють відвідувачів, пропонуючи свій товар».

З князем Долгоруковим трапилося саме таке, коли благаючи купити товар, «один єврей тримав його за фалду, інший за другу». Купив він набір на фрак у лавці господаря, в якого зупинився гостювати, але не встиг вийти з Гостинного ряду, – пригадує Долгоруков, – як його обступили п'ять кравців, і кожен пропонував його одягнути». Таке право дісталось одному євреєві, який уже ввечері приніс виріб, продавши його за 27 крб., що було неймовірно дорого.

Біля Уманських Торгових рядів було багато міняйл, що розмінювали гроші, отримуючи при цьому 2-6 копійок з рубля. Тут на прилавках лежали купи срібла і міді. Промисел міняйл був вигідним унаслідок нерозвиненості в краї банківської системи і недосконалості системи грошового обігу в цілому. Однакові номінали срібного і паперового карбованця, що перебували в обігу, мали різну вартість, а дрібної монети, особливо в провінції та на селі не вистачало. Поширеними формами організації торговельної діяльності були стаціонарна, здійснювана в крамницях, ятках і пересувна, якою займалися дрібні перекупники. У містах і містечках євреї застосовували обидві форми торгівлі, а в селах, унаслідок заборони проживання – переважно пересувну. Євреї-посередники, що займалися пересувною торгівлею, були найбільшійми серед єврейського торгового елементу. Цей прошарок складали дрібні комісіонери, маклери, факторії. Добре обізнані з потребами селянства, євреї були важливими торговельними агентами. До прикладу, євреї-фактори, з якими на ринку познайомився Іван Долгоруков, були посередниками, які свого товару не мали, а заробляли на комісії з того, що приводили купців до власників крамниць чи заїздів.

День дрібного єврея-торговця починався вдосвіта. Наприклад, лахмітники, аби заробити кілька рублів, вирушали в навколишні села, скуповували там лахміття, щетину, льон, а продавали дрібні речі – голки, нитки, сіль, свічки тощо. Після повернення додому все ретельно сортувалось, речі кращої якості перепродувались на базарі, гірші служили постіллю для численного сімейства.

Інші торговці, які не мали власних лавок, дні вони йшли за кілька верст від міста і чекали на селян, які везли на базар сільськогосподарські продукти, купували в них яйця, молоко, курей, а потім збували в місті. Міняйла та посередників можна було зустріти і на міському ринку, і на сільському недільному базарі, і на великих контрактних ярмарках. Євреї торгували з яток, крамниць складів, а звичайні міщани – із возів, на що теж треба було отримати дозвіл.

Конкуренція на ринку була велика, але, як правило, євреї конкурували між собою. Штетлівські ринки – це предтечі універмагів, там торгували усім. Євреї в торгівлі обирали водночас декілька напрямків, уникаючи вузької спеціалізації. Єврейські купці, чоловіки

і жінки торгували текстилем (тканиною, пряжею, нитками), галантереєю (хустками, рукавичками, панчолами), делікатесами (ікрою, цукром, чаєм, шоколадом), шкіряними виробами, предметами розкоші, продовольчою сировиною – сіллю і рибою.

С. Грибков «В лавке» (1882)

Тема штетлу на картинах

Олени Котляр

основному християнських свят). Тривали з понеділка по четвер, оскільки у євреїв у п'ятницю починався шабат.

На українських ярмаках продавали і купували худобу, одяг, взуття, дерев'яні та плетені вироби, тканину, продукти і багато інших товарів.

Євреї виживали за рахунок швидкого оборту товарів. Неквапливу гуртову спеціалізовану торгівлю могли собі дозволити гільдійні купці чи магнати, християни-монополісти, а не прості євреї. Князь Іван Долгоруков, писав, що в Умані можна знайти «все, що тобі заманеться». І це було правдою.

Торгівля була життям штетлу, а ярмарки — його серцем. На початку XIX ст. в українських губерніях діяли 2345 ярмарків, а на початку XX ст. – 4300 ярмарків, що давали 250 млн рублів річного обороту.

Щороку в Умані проходили 12 ярмарків, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах. Ярмарки тривали, зазвичай, 1-2 тижні та були прив'язані до певних дат (в

В. Штернберг «Ярмарка на Україні»

тощо.

Найбагатшими були осінні торги, а також ярмарки перед великими святами. Німецькі, польські поселенці, вірмени, євреї поряд із українськими міщанами були постійними учасниками ярмарків. Євреї привозили покупцям місцеві й імпортовані тканини, сувої шовку, барвистої тюлі, набори парчі, оксамиту, батисту

Своєрідним «продовженням» великих українських ярмарків були народні (селянські) ярмарки, де відбувався збут сільськогосподарських продуктів і сировини. Наприклад, на народних ярмарках Київщини більшу частину продавців становили самі виробники товарів: хліба, шерсті, меду, дьогтю, смоли, дерев'яних виробів тощо, а покупців – місцеві споживачі або промисловці, які з дрібних закупок збирали більш-менш значні партії товарів для продажу їх оптовим торговцям. Ця торгівля мала суто народний характер, у ній брали участь дрібні виробники й дрібні промисловці: селяни, міщани, одновірці та інші. Товари, закуплені значними партіями на ярмарках великих торговельних центрів, розходились по менших ярмарках, йшли далі на міські й сільські базари-торги, тривалий час їх продавали у постійній торгівлі міст і містечок.

Звернемося до спогадів про такі містечкові ярмарки Уманського повіту, які залишив земський лікар Роман Кулинич: «В базарний день – в неділю в Буки, в четвер – в Іваньки, сходилося і з'їжджалось багато людей, деякі з них були тут без потреби, просто для того, щоб побувати на людях, побачитися зі знайомими і родичами, поговорити, дізнатися новини. Базар збирався до 9 години ранку.

Чого тільки не було на цих базарах! Окремі місця відводили для торгівлі свиньми, худобою, кіньми, вівцями. Окремі ряди відводилися для торгівлі зерновими – пшеницею, житом, ячменем, вівсом, гречкою, просом, горохом, чечевицею. Все це продавалось мішками. Борошно, висівки, січка, різні крупи продавалися теж в окремих рядах.

У центрі торгової площі були ряди, де торгували м'яким білим хлібом, калачами, бубликами, пряниками. Тут же торгували свіжою гарячою ковбасою, свининою, відвареним м'ясом, печінкою, холодцем і навіть шматками відвареного і обсмаженого шлунку рогатої худоби. Возами, особливо перед великими святами, торгували свининою, гов'ядиною, бараниною, салом. Фунт свинини коштував 7-8 копійок, сала – 16-20 копійок.

М. Пимоненко «Ярмарок» (1898)

Цілими рядами продавались кури, гуси, качки, яйця, масло, сметана, молоко, навіть голуби. Рядами у лавках і наметах продавали різний товар – посуд, металеві вироби, інструмент, чоботи, шкіру, кінську зброю, цукерки, ікони, книги, папір, квіти, стрічки, готовий одяг, морозівське полотно, лодзівські вовняні шалі і хустки, сувої, кожухи, свистульки, півники, іграшки. Торгували цибулею, часником,

насінням, морквою, картоплею, пастернаком».

Горілка, пиво, вино продавались в окремих лавках і корчмах, де продавались й різні закуски. Більшість дорослих чоловіків, що приїздили на базар, відвідували трактир, як це показав на своїх картинах про ярмарок український художник Микола Пимоненко.

Гончарні вироби стояли рядами. Особливістю українських селянських ярмарків були три звичаї – рукобиття, молитва, могорич. Щоб купити яку-небудь річ, потрібно було уміти як слід поторгуватися, при цьому, той, хто продає і купує багато разів били долоню об долоню один одному торгуючись, не домовившись про прийнятну ціну, розходилися, потім знову і знову домовлялися. І коли приходили до угоди і річ була продана (це особливо практикувалося при купівлі-продажу коней і худоби) вони йшли до шинку пити «могорич» або розпивали його тут же на місці укладання угоди.

Яскравий опис ярмаркового життя, зокрема, обряду визначення місця на щасливий продаж, описав Г. Квітка-Основ'яненко. З чужою паляницею потрібно було стати на схід сонця, тричі перехреститися і покотити її навпроти сонця. Де паляниця зупинялася і падала, там було місце на щасливий продаж. Увечері базар закінчувався, люди роз'їжджались, площа пуста.

Базари були хорошим місцем і для знайомства молодих людей між собою по їх власній волі, зокрема, хлопців і дівчат. Проте, найчастіше батьки самі знайомили своїх дітей. Це було одночасно і знайомство, й оглядини женихів і наречених, які часто закінчувалися домовленістю про їх одруження. На базарах часто робилися й різні оголошення. Для цього в центрі базару на який-небудь віз піднімався чоловік, що має гучний голос, і закликав людей до тиші та уваги. Коли наставала тиша, він оголошував те, що йому потрібно було оголосити. Найчастіше оголошувалося про пропажу корови, коня або чогось іншого. За порядком на базарі слідкували вартові.

Українські сільські ярмарки відрізнялися тим, що селяни, часто не маючи грошей для купівлі товару, займалися обміном на привезену продукцію. Йшли на «мінки» з необхідності, у народі така форма торгівлі не схвалювалася. Це зафіксовано у прислів'ях: «Проміняв шило на мило», «Мінняй, свате, сліпу кобилу на носату». Інші прислів'я стверджують, що такий обмін був ризиком: «Мінняйло без штанів ходить», «Хто міняє, той не має». Часто безгрошовим способом

міняли гончарні вироби. Мірою виступав глечик – його заповнювали зерном чи крупою.

Отже, ярмарки в Уманському повіті у складних умовах багатовікового етнічного розмежування творили особливу форму культури дозвілля, визначали колорит громадського побуту, слугували місцем постійних зустрічей багатонаціонального населення краю.

Словник до розділу 4

1. **Гощинський Северин** – польський громадський діяч, революціонер-письменник і поет-романтик. Представник «української школи» в польській літературі. З 1815 р. проживав Умані, навчався у василіянській гімназії (1816 — 1819 рр.).

2. **Могорич** – в українській народній традиції обрядова дія остаточного узаконення угоди. Обидві сторони на знак згоди випивали певну кількість горілки, відбувалося при свідках (могоричниках, баришниках). Спочатку билися руками на знак згоди. Після випитого могоричу угода вважалася остаточно укладеною.

3. **Фунт** (від англ. round) – одиниця ваги та маси, розповсюджена у різних країнах у різні часи. Фунт рівний ~0,45 кг.

4. **Червінець** – в Росії назва іноземних дукатів, головним чином голландського карбування. Російський уряд з початку XVIII ст. намагався ці монети замінити російськими червінцями які важили, як і золотий дукат 3,4 г золота.

Творчі завдання до розділу 4

1. Користуючись інформацією на QR-кодах, проаналізуйте якими були народні розваги на ярмарках України у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Визначте, хто такі балагули, в чому суть явища балагульщини і як воно стосується представників різних національностей (українців, поляків, євреїв).

2. Чи погоджуєтесь ви з думкою Володимира Окаринського про те, що балагули – це королі епатажу, представники субкультури 180-річної давності? Назвіть свої аргументи.

3. Прочитайте витяг про балагулів поета Северина Гощинського, написаному в еміграційному сатиричному журналі «Альбом Пшонки» 1845 р.: «Перебуваючи в якомусь із галицьких містечок, можливо, це був Тернопіль, під час ярмарку

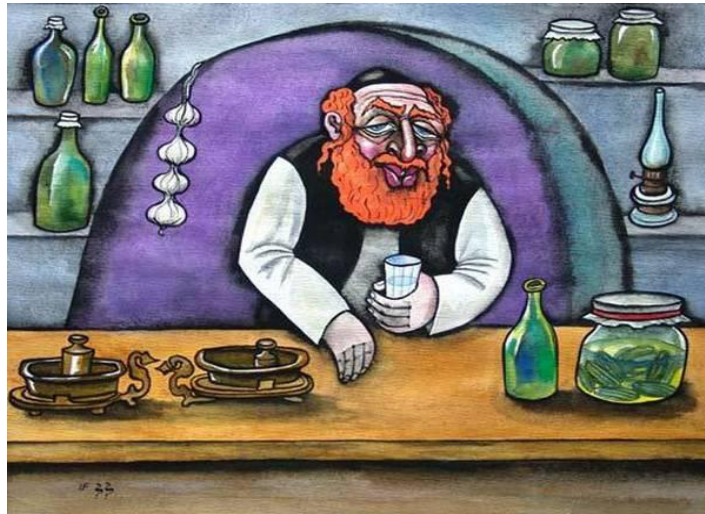
в єврейському заїзді збиралися балагули. Кожен одягнений до коня: шкіряні штани, через спину нагайка, червона шапка набакир. Постаті стрункі, плечисті, хоч стіни ламати. Лиця як фляги з червоним вином, на очах племін пуншу (тобто підпиті – авт.), а голови і серця як бочки, в котрих виточено напій, а облишено тільки його каламуть – це видно по сміхах, розмовах, жартах, які відзиваються відгуком порожньої бочки. Всі галасували, вилися один наперед іншого, ледве що не догори ногами ходили. Словом, було то зібрання балагулів». Висловіть свою думку про цю субкультуру.

4. Розгляньте картину польського майстра Юзефа Бранта «Сутичка на мості». На основі джерел та сюжету картини визначте, чим є явище балагульства – субкультурою, суспільним настроєм, бунтом молоді чи контркультурою в середовищі польської шляхти.

Розділ 5

Корчма, шинок в Україні – стереотипи і реалії

Шинкар (зображення із мережі Інтернет)

Єврей-шинкар найпоширеніший образ в українській культурі, який знайшов своє відображення у літературі, творах мистецтва, усній народній традиції та на рівні стереотипу продовжує існувати в постмодерну добу.

У пошуках відповіді на те, що є міфом, а що реальністю, звернемося до фактів. Шинкарство, як рід заняття, відоме на землях Речі Посполитої здавна. В XVI – XVIII ст. свобода винокуріння на українських землях була традицією, яка ретельно оберігалась й культивувалась впродовж не одного століття. Річ Посполита була важливим експортером зерна на європейські ринки. Прагнення до збагачення на цій ниві призводить до польської шляхетської аграрної колонізації українських земель. Цей економічний поворот забезпечив на століття вперед засоби для існування значній частині єврейського населення в Речі Посполитій. Через підприємливість євреїв польські поміщики саме їм, зазвичай, віддавали різноманітні оренди у своїх господарствах. Одним з найбільш поширених і важливих видів оренди було право на виробництво і продаж алкогольних напоїв, вироблених із зерна (пропінація). Переробка зерна на горілку забезпечувала швидку і вигідну конвертацію продукту в гроші й активно практикувалася польськими землевласниками в XVI – XVIII ст.

В Україні слово «корчма» означало міцний алкогольний напій. Згодом почало визначати місце продажу й випивки спиртних напоїв. Опісля його вживання було для означення заїзду. Право бути власником корчми мав тільки шляхтич. Звичайно, шляхта здавала корчми в піднайм (оренду).

На просторах козацької України шинки були також звичним явищем, а шинкарство часто було сімейним бізнесом у козацьких родинах, що тримали винокурні та корчми. За шинквас у таких випадках могли ставати навіть дружини й дочки господарів. У великих господарствах для цього тримали наймитів, котрі не тільки торгували, але й готували їжу, займалися харчовими заготівлями, часто мешкаючи при самому шинку.

С. Васильківський «Біля шинку» (1837)

Утримання шинків обходилося поміщикам дуже дешево: праця коштувала мало, а прибутки були колосальні. Шинкарство було вигіднішою справою, ніж володіння кріпаками що в Речі Посполитій, що в Російській імперії. Горілчаний бізнес впливав на ремесла, торгівлю й фінанси міст і містечок, приносив великий прибуток власникам і орендарям.

З історичних джерел відомо, що в Уманському повіті було 189 шинків і 22 заїжджі двори, у яких продавали до 64 тис. відер вина й горілки на рік. Відро горілки на рік припадало на кожного жителя повіту.

У XIX ст., як і у польську добу, надзвичайно прибутковими та вигідними були винні відкупи, які відіграли головну роль у формуванні великих єврейських капіталів. Поняття «відкупник» та «підрядчик» були синонімами дуже багатії людини, оскільки майже всі заможні євреї займалися або відкупами, або великими державними підрядками і поставками.

Так, винокурних та пивоварних заводів станом на 1880 р. в Умані нараховувалось чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Трайтмана, відкритий 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювали всього двоє робітників, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 р. сріблом. Також Трайтман володів винокурним заводом на вул. Броварній. Найбільшим винокурним заводом міста був відкритий 1868 р. завод купців Лейби Гершковича Корецького та Волька Вольковича Шкловського. На заводі постійно працювали 12 робітників, які за рік виготовляли 1 437 870 л спирту на суму понад 143 тис. руб. У 1877 р. у пров. Глухому був відкритий пивоварний завод уманського купця другої гільдії Бароха Ахтмана. Двоє робітників щорічно виробляли тут 640 відер пива та 12 відер дріжджів. Завод приносив власнику прибутку на суму 680 руб.

Практикувалась також здача приміщень в оренду під крамниці, шинки, заїжджі будинки. Орендна плата за використання приміщень уманських торгових рядів становила більше 13 тис. злотих. На кожному з передмість (Лиса Гора, Турок, Вовкове, Лагери) знаходився шинок.

Кількість питейних закладів швидко зростала і в другій половині XIX ст. в Уманському повіті їх нараховувалось 479, що правда, тільки 315 належали євреям, а 164 – християнам. По селах повіту зі 156 питейних закладів 125 припадало євреям. По губернії Уманський повіт був на четвертому місці по кількості питейних закладів. То в чому феномен такої популярності корчми/шинку?

Шинок у житті пересічного єврея посідав значне місце. У шинку залагоджували справи, шукали і знаходили роботу, купували харчі, сваталися, купували і обмінювали коней, позичали гроші, наймали слуг на тимчасову роботу, ночували дорогою на ярмарок, ділилися новинами, спостерігали моду і звичаї інших народів, співали пісень, ну і, звичайно – пили, курили і танцювали.

Шинків не бракувало, тому шинкарі вправлялися у вигадливості, пропонуючи відвідувачам ігри, гарні напої та сніданки й обіди.

Таку ж роль виконувала і сільська корчма, що, як правило, розташовувалась на околиці села або на перехресті великих доріг. Про значення корчми у житті села писав П. Чубинський: «Корчма – это народный клубъ: сюда сходятся въ часы досуга мужчины и женщины и заводятъ дружескія беседы съ знакомыми и пріятелями, которые приходятъ въ корчму не съ тою целью, чтобы выпить и закусить на свой или чужой счетъ, но больше являются съ намереніемъ людей посмотеть и себя показать, и выходятъ оттуда всегда почти, если не въ пьяном виде, то по крайней мере, выпивши».

В. Штернберг «Малоросийский шинок» (1837)

На початку шинок і справді виконував місію своєрідного культурного й ділового осередку села. Тут дізнавалися про новини, звідси розходилися в усі боки округи всілякі плітки та побрехеньки. У шинку домовлялися й оформляли великі й дрібні купівлі-продажі (корови, коня, поросяти, воза, пару десятин землі тощо). Тут же й «обмивали» домовлене. Сюди передусім спрямовувалися й жінки в пошуках своїх чоловіків. Поступово входило

в звичку селян виставляти в шинку могоричі. Приводів життя давало чи не щодня: народження дитини, хрестини, одруження, кінець сівби. Пішла мода розплачуватися горілкою із сусідом чи товаришем за підсоблення в якомусь труднішому для одного ділі. Багатьох чоловіків, а нерідко й жінок це місце таки псувало. Не випадково власників шинків називали в селах недобрими словами: і здирниками, і дияволами, і глитаями, і п'явками на тілі селянина. Але не завжди шинкарі були багатими. На картині художника Івана Соколова «Біля шинку» (1864) корчма постає простою убогою хатою, яка має не дуже привабливий вигляд, а це свідчить по те, що корчми перебували у розпорядженні бідних євреїв і християн. П. Чубинський, описуючи корчмарство в Україні, наголошує, що цією галуззю займалися бідні або незаможні євреї з простого класу і саме такі євреї, на відміну від заможних, були чесними у ставленні до християн.

Яким не був шинок, туди йти з порожніми руками було зась. Щоб відчувати себе «гетьманом», в шинку треба мати один царський рубль. Для порівняння, річний бюджет селянської родини кінця XVIII ст. – трохи більше 25 рублів. На рубль можна було купити: 4 л горілки, 16 кг риби чи свинини. Десяток яєць коштував приблизно 5 копійок, курка – 10 копійок, гуска і невелике порося – 20. Не було грошей – заставляли коня, шапку, кунтуш, чоботи чи сорочку.

І. Соколов «Біля шинку» (1864)

Образ єврея-шинкаря набуває ще більшого негативного звучання, коли почалися в Російській імперії так звані «горілчані війни» – боротьба між державою та поміщиками за прибуток. Шинкарі, які були орендарями у землевласників не платили окремого податку, на відміну від тих, хто винаймав корчму у державної казни. У боротьбі з ними став у нагоді поголос про те, що поширення шинків призводить до споювання і розорення селянства. Професія шинкаря в Російській імперії поступово упродовж другої половини XIX ст. сходить нанівець. Остаточного шинкарство зникає в 1890-х рр. після запровадження державної горілчаної монополії. Проте, образ єврея-шинкаря, як здирника продовжує жити у стереотипах свідомості навіть XXI ст. Варто зазначити, що з часом жінка у цьому бізнесі відтіснила чоловіка й шинок став місцем панування шинкарки, бо саме жінка була більш схильною до торгівлі, аніж чоловік, оскільки торгівля вимагала гнучкості, властивої більше жінкам, ніж чоловікам. Тому негативний образ перейшов на шинкарок, які, відповідно, виступали у свідомості української громади своєрідним уособленням двох начал – грішного і праведного, доброго й злого. Прикладом стане українська народна пісня «Чорна хмара наступає»:

Чорна хмара наступає,
Дрібен дощик крапає...
Чумак ярма нариває,
Сірі воли запрягає
І в дорогу виїжджає.
Їде з гори — не гальмує,
Йде під гору — не бичує;
Де коршомка, там ночує,
Де коршомка та новая,
Де шинкарка молодая.
«Шинкарочка молодая,
Дай горілки, як давала:
По сто рублів боргувала,
А тисячу приписала, —
Сірі воли даром взяла».
«Ой ти, чумак, ти, ледащо,
Пропив воли анізащо,
Пропив воли половії
Ще й коники воронії;

Пропив вози, пропив ярма,
Ти ж дивився, що я гарна;
Пропив ярма ще й важниці,
Ти ж дивився, що в спідниці;
Пропив воли ще й сорочку,
Тепер сидиш у куточку
Та виграєш у дудочку!»
«Ой піду я на заводи,
Візьму грошей на три годи
Та й пороблю, побідую,
Сірі воли купую, —
Як був чумака, так і буду!

Отже шинки та корчми були важливою складовою тогочасного, доволі вузького, публічного простору, засобом суспільної комунікації, місцем перетину різних соціальних і етнічних груп населення.

Словник до розділу 5

1. **Відро** – в XIX ст. основна одиниця рідкої місткості, використовуваної для спирту, лляної олії, олії з конопляного насіння, становило 12,3 л.

2. **Штоф** (нім. Stof – великий келих, чаша) – російська одиниця вимірювання об'єму рідини, що застосовувалася до введення метричної системи мір. 1 штоф = 1/10 (або 1/8) відра = 10 чаркам = 1,2299 л Штофом також називалася посудина для міцних спиртних напоїв, місткістю в один штоф (десятириковий або осьмериківий). Зазвичай штофи виготовлялися із зеленого скла і мали присадкувату, чотиригранну форму з короткою шийкою, яка закривалася корком.

3. **Фільварок** – поміщицьке господарство, діяльність якого спрямована на ринок і на якому використовувалася праця кріпосних селян.

Творчі завдання до розділу 5

1. Використовуючи типову матрицю SWOT-аналізу, проаналізуйте культурно-історичний аспект гостинних закладів (шинків), які існували на українських теренах впродовж XVII — XIX ст.

Сильні сторони	Слабкі сторони
Можливості	Загрози

2. В чому унікальність корчми як соціальної організації? Яку тенденцію підтверджує зміст картини польського художника Яна Пиварського «Корчма Останній грош» (1845)? Який стереотип вона розвінчує?

Розділ 6

Хасиди в Умані: традиції культури

У сучасних жителів Умані склався стереотип, що всі євреї хасиди. І тому є пояснення, адже насправді багато хасидів приїздить у місто на святкування Рош-га-Шана. Хто такі хасиди? Що таке хасидизм? Ці та інші питання стануть основними у даному розділі.

Євреї – це народ, релігія якого юдаїзм заснована на вірі в одного єдиного Бога, який створив світ, об’явив себе через Авраама, вибрав євреїв як обраний народ, яким дарував свої заповіді. Система вірувань та усталених практик зібрана в Торі, яка складається із Писемної Тори (перших п’яти книг Біблії) та Усної Тори (коментарів священного писання). Євреї переконані, що спасіння можна досягнути громадою, групою, якщо дотримуватися 613 божественних заповідей Усної Тори. Важливим є те, що людина робить і як живе у цьому житті, а не в житті після смерті. Звід релігійних, правових та етичних положень іудаїзму складає «Талмуд», що буквально означає «вчення».

На українських землях єврейська громада називала себе «кегіла кедоша», у якій важливими особами були рабин, писар, вчитель початкової школи, проповідник, різник, що відповідав за ритуальний забій птиці та рогатої худоби та ін. Общиною управляв кагал, який був посередником між нею і владою. Єврейські громади мали численні добровільні братства, що опікувалися різними справами суспільного життя. Більшість із них опікувались бідним єврейським населенням міста: надавали медичну допомогу, займалися похованням померлих, підтримкою сиріт (влаштуванням їх до сиротинців), поширенням літератури морально-виховного змісту. Діяли такі організації й в Умані в кінці XIX – на початку XX ст.

Для прикладу назвемо благодійну організацію «Езрас хойлім» («Допомога бідним»), яка окрім безпосередньо медичної допомоги, хворим роздавала молоко, м’ясо, вино, чай, цукор, каву, риб’ячий жир, прованську олію, кефір, яйця, курей, сіль для ванн, окуляри тощо. За 1911 р. допомогу від товариства отримали 843 жінки, 413 чоловіків та 242 дитини. 48 осіб було відправлено на відпочинок «на лиман», 12 – в Одесу на операцію, 1 – у Вінницю в психіатричну лікарню та 8 осіб – на операцію до д-ра Левитського.

Благодійне товариство «Гмілус-Хесед» видавало безвідсоткові позики строком до 10 тижнів і розміром від 5 до 25 руб. За 10 міс. 1913 р. товариство видало 1160 позик на загальну суму 12 700 руб. Неважко вирахувати, що середня сума кредитів становила 10 руб. – невеликі кошти, однак і вони здатні допомогти у скрутну хвилину.

Проявом людяності була благодійність, що поширювали багаті євреї Умані. Так, заможні родини Шапіро, Френкелів, Пінесів, Вайнштейнів жертвували кошти не тільки на потреби єврейської общини, але й на потреби міста. Один з найвідоміших жителів міста іудейського віросповідання – фінансист та банкір В. Файнштейн пожертвував кошти на побудову синагоги, названої Центральною. В. Файнштейн заслужив повагу не тільки єврейського населення

міста, чийми потребами та інтересами переймався, але й міщан християнського віросповідання. Єврейський банкір вклав чимало коштів та доклав зусиль для благоустрою всього міста. За його ініціативи та підтримки був проведений міський водопровід по вул. Малофонтанній з парку «Софіївка». Всі починання В.Файнштейна знаходили підтримку у міській Думі. Вона завжди видавала дозволи на реалізацію його будівельних проєктів. У офіційних актах В. Файнштейн іменувався громадянином міста Умані, що було рідкістю в ХІХ ст., коли євреїв називали тільки «іудей». В особистій переписці до нього звертались «пане».

Проте єврейські громади, які довгий час дотримувалися єдиних релігійних традицій почали зазнавати змін та розколу у кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Однією із причин стало поширення Гаскали – європейського Просвітництва – ліберального руху єврейської інтелігенції та заможних верств, що виник у другій половині ХVІІІ ст. у Німеччині. Метою прихильників Гаскали була ліквідація культурно-релігійного відокремлення єврейства. Це можна було зробити за допомогою отримання євреями світської освіти, яка б відкривала шлях євреям у світ вільних професій – лікарів, юристів тощо.

Першим осередком Гаскали в Російській імперії стало місто Умань. У 1822 р. син багатого комерсанта Хаїма Гурвича Гірш-Бер (він же Герман Бернард) здійснив спробу відкрити і легалізувати першу в місті загальноосвітню єврейську школу. Бернард Гурвич, як власник банківського дому «Н.В.Ногowitz» офіційно клопотав перед Російським урядом дозволити відкрити в Умані єврейську світську школу, на що отримав згоду. Окрім єврейської мови у школі вивчали німецьку, французьку мови, арифметику, історію, географію. Згадуваний нами князь М. І.Долгоруков, який у 1810 р. зупинявся в Умані і мав бесіду з Бернардом Гурвичем, відзначав, що той «гаряче любить свій народ, захищає його вигоди і, здається, готовий позбутись життя, аби лиш посприяти благоустрою своїх братів».

Гаскала мала ворога в особі ортодоксального єврейства, яке добре розуміло, як тільки втратиться контроль над єврейською молоддю, вся система єврейського життя, творена століттями, опиниться під загрозою знищення. Серед противників Гаскали були хасиди, поява яких у свою чергу також була ознакою розколу й втрати релігійної єдності євреїв.

Україну називають «колискою хасидизму», бо рух виник і розквітнув на українських землях. Духовний лідер Баал Шем Тов або скорочено Бешт (повне ім'я – Ісраель бен Елієзер Баал Шем Тов), містик за своїм світосприйняттям, став родоначальником хасидизму. Хасидизм виникає у 30-х рр. ХVІІІ ст. і вже в кінці цього ж століття стає народним рухом. За короткий час хасидське вчення поширилось поміж єврейського населення Поділля, Волині, Галичини, а згодом – і на Польщу, Молдову, Білорусь, Валахію, Закарпаття, Трансильванію і Словаччину. З часом хасидизм стає однією з основних іудейських релігійних течій у

Східній Європі, розповсюджується у єврейських громадах Австро-Угорської і

Російської імперії.

Його засновники наштовхнулися на жорсткий опір з боку традиційної рабинської еліти (міснагдім – опоненти), зате отримали підтримку та надзвичайний успіх серед простолюдинів.

Сутність хасидизму полягає у тому, що вся земля наповнена Богом, а тому весь світ є втіленням Божества. Відповідно, вчинки і слова людини мають значний вплив на дійсність. Найбільше на небо діє молитва, яка є звільненням людини від матеріальних кайданів і сприяє злиттю з Богом. Важливий не стільки зміст молитов, скільки почуття і натхнення, викликані нею. Хасиди вірять, що молитва допомагає людині впливати на Бога, а через нього – на весь світ. Молитва не повинна бути шаблонною і однаковою для всіх, натомість, кожний повинен виробити лише для себе одного свій власний шлях у служінні Богу. Прихильниками хасидизму ставали переважно прості євреї – дрібні торговці, шинкарі, ремісники. Оскільки увесь свій час вони витрачали на те, щоб прогодувати сім'ю, їм не випадало довго навчатися, щоб опанувати тлумаченням Тори і Талмуду. Вони охоче сприймали настанови хасидських цадиків про переваги молитви над вивченням священних текстів. Роль найважливішого посередника у цьому процесі відіграє цадик, який рятує душі євреїв на Землі. В основі хасидського вчення і культу – обожнювання цадиків.

Основними в хасидизмі є такі принципи:

1. Принцип повсюдної присутності Бога (знаходження Бога як духовної сутності в усіх різноманітних предметах, явищах і процесах матеріального світу).
2. Принцип єднання людини з Богом (призначення людини полягає в тому, щоб прилучитися до Божественного, поєднатися з Ним). Найдієвішим засобом впливу людини на Бога є молитва в стані радісного екзальтичного пориву.
3. Культ лідера. Цадик – свята людина, всі почуття і думки якої є в повній узгодженості з Божественною волею. Призначення цадика – допомагати людям навертатися до Бога.

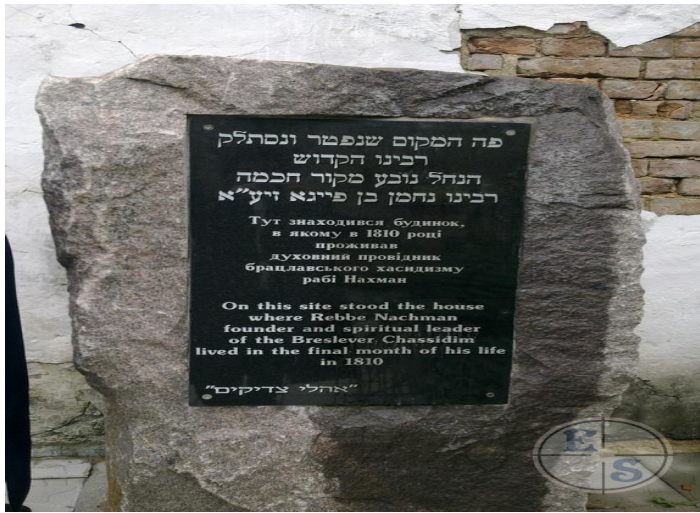
Поховальний пантеон рабі Нахмана в Умані

Попри тиск з боку інших ортодоксальних напрямів, хасидизм сильно вплинув на релігійний світогляд, ритуальні практики єврейських громад. Хоча зростання його популярності сповільнилось у період від 1880-х рр. до Першої світової війни, хасидизм й далі процвітав на українській території за радянських часів, аж до придушення релігійного життя наприкінці 1920-х рр. До початку

Другої світової війни хасидизм мав сильні позиції в Польщі, Галичині та Буковині, а також на Закарпатті. Переважну більшість хасидів і хасидських центрів в Україні, Польщі та Угорщині знищено під час Другої світової війни.

Після 1945 р. хасиди, які пережили Голокост, знову заснували свої центри, переважно в Сполучених Штатах та Ізраїлі, зі збереженням особливого одягу,

способу життя та мови ідиш. Україна в період після Голокосту й розпаду СРСР стала місцем паломництва для тисяч хасидів, які відвідують могили своїх духовних провідників. Найвідоміший об'єкт хасидського паломництва в Україні – це Умань, де похований рабин Нахман із Брацлава (1772–1810), правнук Баал Шем Това.

Назвемо віхи у відродженні паломництва брацлавських хасидів в Умані:

1982 р. – початковий рік відновлення паломництва (50 осіб).

1992 р. – зареєстровано місцеву громаду брацлавських хасидів.

1994 р. – за указом президента створено історико-культурний центр на могилі рабі Нахмана.

1996 р. – зареєстровано Міжнародний благодійний фонд імені рабі Нахмана.

1998 р. – на території будинку з могилою збудовано поховальний пантеон рабі Нахмана (вул. Григорія Косинки, 1).

2004 р. – встановлено пам'ятний знак на місці будинку, де мешкав рабі Нахман в Умані).

2006 р. – розпочато будівництво синагоги (вул. Пушкіна, 43а).

Рабі Нахман народився у м. Междибіж 1772 р., багато подорожував, побував у Ерец-Ісраель (1798 р. – відвідав Хайфу, Яффу, Тверію, Цфат), поселився на українських землях (Київська губернія). Цадик Нахман вважав основою етики юдаїзму простий спосіб життя, самопожертву, відвертість, щирість, безпосередність у молитвах (котрі дозволяється виголошувати мовою ідиш). Він став одним з духовних лідерів хасидизму в Україні, який мав духовну монополію як праведник, взірець моралі, своєрідний еталон релігійного і соціального життя.

Простолюдинів приваблювали щирість рабі Нахмана, його схильність до пошуків таємничого у всіх речах і явищах, вияви дивацтва, зневага до зовнішнього світу і навіть його самовпевненість. Харизма Раббі Нахмана була настільки великою, що його хасиди ніколи не обирали наступника, як було прийнято в інших хасидських династіях, за що їх інші хасиди називали «ді тойтэ хасидим» («мертвими хасидами»). Їх відданість учителю проявляється у тому, що брацлавська династія продовжує існувати до сьогоднішнього дня без живого реббі.

У брацлавській традиції Рош-га-Шана, Шавуот і Шаббат на свято Ханука було встановлено час, коли всі його учні повинні були збиратися у свого вчителя. Тому, щоб заручитися допомогою цадика Нахмана їдуть звідусіль брацлавські хасиди в Умань. У такий спосіб брацлавські хасиди виконують заповіт свого Ребе, який сказав: «Я залишуся серед вас, якщо Ви будете відвідувати мою могилу».

Так, у вересні 2015 р. на свято Рош-га-Шана Умань зустрічала 29 490 паломників, які приїхали з 21 країни, з яких 3 161 дитина та 64 жінок. Найбільша кількість паломників була з Ізраїлю – 28 360. Кількість паломників у 2016 р. становила 30 520 осіб з 21 країни, найбільше – 85 % з Ізраїлю, 7 % – зі США, іншу частину становили паломники з Франції, Нідерландів, Польщі, Бразилії, Мексики, Венесуели, Індії та ін. Кількість паломників у 2017 р. наблизилась до 40 000 чоловік, які прибули з Ізраїлю, США, Франції, Нідерландів, Польщі, Бразилії, Мексики, Венесуели, Індії та інших країн. За офіційними даними у 2018 р. прибуло 28 тис. у 2019 р. прибуло 26 862 паломників, у тому числі – 2240 дітей та 11 жінок.

Сьогодні брацлавські хасиди живуть в Ізраїлі (м. Єрусалим, м. Бней-Брак, м. Цфат). Функціонує Брацлавський дослідницький інститут з центрами в Ізраїлі (м. Єрусалим) і США (м. Монсі, штат Нью-Йорк) та Благодійний фонд у Великобританії, м. Манчестер). В Умані діє громада Брацлавських Хасидів.

Словник до розділу 6

1. **Гаскала** – єврейський ідейний, просвітницький, культурний, літературний та громадський рух, що виник наприкінці XVIII ст. Гаскала виступала проти культурно-релігійної відокремленості єврейства і бачила у засвоєнні світської європейської освіти шлях до модернізації єврейства.

2. **Кабала** – єврейська містика.

3. **Кагал** – в широкому сенсі громада, а в Речі Посполитій – форма її самоврядування у XVI – XVIII ст. Часто цей термін означав і правління громади. Маскіли (в однині – маскіл) – прихильники просвітницького руху Гаскали.

4. **Мітнаг'дім** – назва, яку прихильники хасидизму дали своїм супротивникам з середовища рабинів та керівників єврейських громад.

5. **Паломництво або проща** – мандрування віруючих людей до святих місць. Людей, що здійснюють паломництва, називають паломниками або прочанами.

6. **Рабин** – звання, яке присвоюють після отримання вищої релігійної освіти, яке дає право особі очолювати громаду, викладати в єшиві і бути членом релігійного суду.

7. **Ребе** – титул, який зазвичай застосовують до рабина, меламеда у хедері чи хасидського цадика.

8. **Цадик** – духовний лідер хасидської громади. Титул може передаватися по чоловічій лінії. Цадика не можна завдавати шкоду, оскільки він знаходиться під безпосереднім захистом Бога.

9. **Хасид, «благочестивий»** – у Біблії і рабинічній літературі – «праведник». У новітній час – прихильник єврейського релігійного руху хасидизму.

10. **Хасидизм, хасідут** – поширений народний релігійний рух, що виник у східноєвропейському юдаїзмі у другій половині XVIII ст. й існує до тепер. Хасидизм започаткував створення громад, на чолі яких стоять цадики.

Творчі завдання до розділу 6

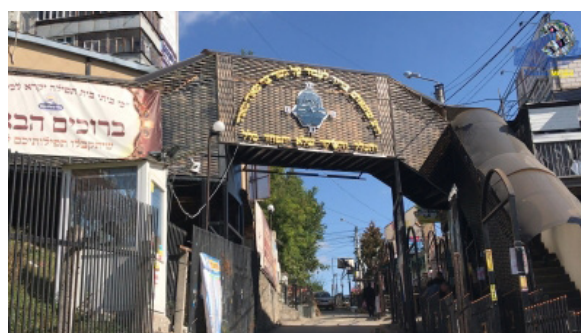
1. Розгляньте на світлині особливості архітектури фасаду будинку за адресою вул. Садова, 21. Знайдіть ту частину декору фасаду, у якій заховані обриси Арон га-Кодеш в синагозі.

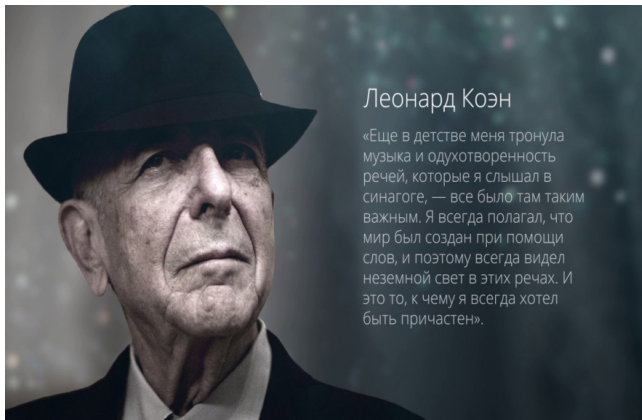
2. Прочитайте та прокоментуйте цитати Рабі Нахмана із книги «Пусте крісло»:

- ✓ Пам'ятай: ніколи не буде поставлено перед тобою перешкоду, яку ти не в силах був би подолати.
- ✓ Якщо ти віриш, що можна зіпсувати, вір, що можна і виправити. Якщо ти віриш, що можна поранити, вір, що можна і вилікувати.
- ✓ Депресія – це гнів, скарга на Бога, бо Він не дав тобі те, чого ти хотів.
- ✓ Звертайся до Бога своїми словами. Склади для себе свої особисті молитви. Це збудить у твоїй душі сили і розширить твої можливості мислити.
- ✓ Втрата надії подібна до втрати свободи: ти немов втрачаєш власне «я».

3. 21 лютого 2018 р. в Умані сталася вагома у житті міста подія — урочисте відкриття священного для паломників-хасидів моста Коенів. Хто такі Коени і чому міст має таку назву?

4. Який всесвітньо відомий твір Леонардо Коена співзвучний вислову музиканта? Прослухайте цей твір (запис на QR-кодi).

5. У жовтні 2019 р. на громадському телебаченні демонструвався документальний фільм про паломництво хасидів «Шлях Коена». Перегляньте фільм в Інтернеті за посиланням: https://www.youtube.com/watch?v=VAiH2Mn5NhQ&ab_channel=hromadske Дайте відповідь на запитання, хто супроводжував автора фільму, розповідаючи про релігію та культуру хасидів? Чому цей фільм має таку назву?

Розділ 7

Свята у традиційній культурі євреїв та українців

Найважливішими складовими духовного життя будь-якого народу є свята та обряди. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. Зупинимось на порівнянні найбільш вагомих свят, які закорінені в культурі українців та євреїв. Єврейські свята і пам'ятні дати можна розділити на три групи. Перша – це біблійні свята: Шаббат – субота (день відпочинку), Рош-га-Шана – Новий рік, Йом Кіпур – Судний день, Суккот – свято врожаю, Сімхат Тора – радість Тори, Песах – свято Виходу з Єгипту, звільнення від рабства, Шавуот – свято дарування Тори. До другої групи можна віднести свята з історичною основою: Ханука – свято світла, Ту бішват – Новий рік дерев, Пурим – веселе свято порятунку, Тиша бе-Ав – день скорботи і жалоби. У третій групі – сучасні свята і дати, такі як День пам'яті Катастрофи і Героїзму та День Незалежності.

Свята України – це офіційно встановлені святкові й пам'ятні дні та професійні свята. Державними святами в Україні є День Конституції, День незалежності, День захисника вітчизни. Святковими є і християнські свята – Різдво Христове, свято Пасхи, свято Трійці. В українському календарі багато професійних свят, які відзначаються не на офіційному рівні. Оскільки єврейські свята закорінені в релігії, для порівняння ми зупинимось на основних святах календарного циклу українців, які, як і в єврейській культурі, будувалися довкола священного часу.

Календарні свята українців – це найдавніша обрядовість, яка корінням сягає первісних, язичницьких вірувань та поєднує у собі досвід і релігійно-магічні вірування наших предків. Значно пізніше церква визнала існуючу систему землеробських свят та надала їй християнського забарвлення. До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Кожен цикл свят ніс своє смислове навантаження та мав ряд своєрідних обрядів.

Зимовий цикл народної календарної обрядовості українців починається з Коляди, що відзначається напередодні Різдва (7 січня) і закінчується Водохрещем (19 січня). Загалом зимовий цикл включає такі свята: Коляду (або Свят-вечір); Свято народження сонця (або Різдво Христове); Старий Новий рік (Маланки або св. Василя Великого), Водохрещу (або Богоявлення), Стрітення та Обрітєння. Головним весняним святом у народі завжди вважався Великдень – свято, котре пізніше християнська церква встановила як Воскресіння Христове. Воно досить органічно поєднувало давні язичницькі ритуали та церковні обряди.

На літо припадає кілька значимих свят, які сягають початків праісторичної землеробської культури. Щонайперше це стосується Трійці (Зеленої неділі, Троєцьких або Зелених святків) та Купальського свята, котре символізувало

літній поворот сонця. Осінній цикл свят замикає річне календарно-обрядове коло. Він не становить цілісної системи, а увібрав окремі звичаї та обряди, характер яких визначався станом засинання природи та приготуваннями до зими і зимових свят. Всі свята для праукраїнців та євреїв були однаково важливими в житті та наповнювалися особливим сакральним змістом.

В одному з єврейських переказів оповідається, що як тільки було виголошено п'ять головних єврейських свят, згаданих у Торі, кожне з них почало претендувати на те, що воно – найважливіше. Песах стверджував, що саме він, бо це свято свободи, і всі решта без нього неможливі. Шавуот наполягав, що без нього, як свята дарування Тори, будь-яка свобода перетворюється на анархію. Рош-га-Шана нагадував, що він – день Суду, в який визначається доля кожного на майбутній рік – хто може з ним зрівнятися? Йом-Кіпур також не соромився, адже саме він дає шанс кожній людині відкрити нову сторінку в його житті, повернутися на шлях істини і справедливості. А Сукот нагадував про значення себе як свята, що об'єднує весь народ. Проте жоден з них не заперечував – усі вони є ланкою єдиної системи 613 заповідей.

Вдамося до порівняння елементів шанованого у народній традиції українців свята Різдва та єврейського свята Рош-га-Шана, доповнюючи порівняння традиціями хасидів.

Подібне	Українська традиція	Єврейська традиція
Початок свята – вечір	Переддень свят вважався особливо важливим та сакральним моментом для українців, адже саме в цей час відбувається символічне єднання реального та потойбічного світів. У цей день дотримувалися посту. Свята вечір розпочиналася з появою першої зірки на небі.	Всі єврейські свята починаються увечері, із заходом сонця, оскільки вважається, що в цей момент зароджується новий день. Як сказано у Біблії: «І був вечір, і був ранок – день один».
Пробачають образи	У Святий вечір важливо пробачати та бути пробаченим, категорично не можна з кимось сваритися, проявляти агресію чи бажати лихого.	Перед святом заведено просити пробачення за все, чим ненавмисно або навмисно скривдили один одного. Згідно єврейської традиції, людина не може бути пробачена Всевишнім, якщо залишився будь-хто, в кого не попросили пробачення за образу.

Не працюють	Оскільки Святий вечір припадає на неділю, то українці утримувалися від будь-якої хатньої роботи: прибирати, прати, шити та вишивати. Свята сприймалися нашими предками як певний стан навколишнього світу який не підпорядковується звичному укладу життя та плину часу.	Насвято Рош-га-Шана у євреїв є заборона роботи. Дозволяється, проте, готувати їжу (останнє не розповсюджується на Шабат і Йом Кипур).
Моляться	Святий вечір починається молитвою і запалюванням різдвяної свічки. Господар будинку благословляє вечір. На перший день Різдва українці йшли до церкви на святкову літургію. Молитвами зустрічають українці й інше велике свято Різдяного циклу – Хрещення Господнє, або ж Водохреща, яке відзначають 19 січня.	В обидва дні Нового року євреї не працюють, ходять до синагоги, щоб помолитися, а також слухати священні звуки шофара. Це глибоко символічне дійство для кожного юдея. З Рош-га-Шана в юдеїв починаються десять днів молитов і каяття, іменовані «Дні трепету» або «Десять днів покаяння». Закінчуються святом – Йом-Кипуром («День спокути»). Юдеї вірять, що в ці дні на небесах виносяться рішення кому жити, а кому – померти.
В живають обрядову їжу	На святий вечір українці обов'язково готують 12 пісних страв, що мають свою символіку. Зазвичай це пшенична кутя, узвар, борщ, варений горох, капуста, риба, вареники, картопля, гриби, голубці, пампушки. Кутя – найголовніша страва, з неї починають трапезу. Варена пшениця з медом і маком є актом жертви Богові, бо пшениця з медом – це сакральна частина Святої вечері. Мак – символ мучеництва, невинно пролитої крові. Мед – символ чистоти, Божого слова. А ще кутя символізує єднання з Богом і світом померлих. Тому її залишають на ніч для душ померлих, не прибирають зі столу.	На святковому столі євреїв також традиційні та символічні продукти. До обов'язкових відносять граната або яблука, які символізують плодючість землі. Також частиною святкового обіду є мед (за повір'ям, якщо підсолоджувати фрукти медом, то новий рік буде солодким). Обов'язковою на столі є риба, яка в цей день подається з головою. Вважається, що так ти будеш «в голові, а не в хвості». Ставлять на стіл нарізану кружальцями моркву – вона нагадує золоті монети і може залучити матеріальний достаток. Ще один обов'язковий продукт свята – круглий хліб (хала) у формі вінка. Вважається, що це символ циклічності часу.

Дотримуються обрядовості	Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення (колядки, щедрівки), рядження і маскування (вертепи, водіння «Кози»). Перед Різдвом українці милися і одягали чистий одяг.	Євреї моляться, слухають шофара, проводять обряд ташлих, який символізує позбавлення від гріхів року, що минає. Юдеї приходять на берег якого-небудь водоймища, моляться, висипаючи при цьому у воду крихти, ніби згодовують риbam свої гріхи.
Веселяться	В українській традиційній культурі впродовж різдвяних свят виконувалися веселі та жартівливі колядки, щедрівки, які сповіщали про народження Ісуса Христа, а також «накликали» на господу та її мешканців милість богів та сил природи, дарувати багатство, добрий урожай, приплід худоби, та віщувати щасливу долю. Під час зимових новорічних свят відбувається водіння кози – однієї з найдавніших зимових містерій, яка збереглася до наших днів і відбувається на Меланії – 31 грудня (Різдво Місяця). Коза у традиційній культурі багатьох народів символізує багатство, достаток, урожай і плодючість.	Веселою є зустріч Нового року у хасидів. Ребе Нахман з Брацлава вчив, що тільки поєднання співу (нінг), читання Тори вголос і танцю приносить вищу радість. Хасиди на противагу 137 псалму царя Давида «На ріках Вавілонських ми сиділи і плакали» поставили 100-й – «Служіть Господу в радості, і постаньте перед Ним зі співом». Відтак, одним із основних постулатів хасидів є такий: «Людина повинна служити Господу в радості». Тільки у веселошах відкривається Бог, тільки радість веде до Господа, до звільнення. У євреїв хосідл (ритуальний хасидський танець), який перетворює їхуд (єднання з божеством) та двейкус (наближення до містичного джерела) на театральну виставу. Тому хасиди на свято багато танцюють і веселяться.
Вшановують пращурів	На святвечір, душі пращурів запрошуються до столу. Існує заборона на прибирання страв з святвечірнього столу, на якому залишається обрядова їжа для душ померлих. Обрядове «водіння кози» є символом воскресіння природи, завмерлої на час зими. Образ цієї тварини пов'язаний із пошануванням померлих предків.	Для брацлавських хасидів свято Рош ха-Шана відбувається на могилі цадика Нахмана. Хасиди вважають своїм обов'язком побувати на ній хоч раз у своєму житті, а якщо там зустріти Новий рік, то наступний рік буде дуже щасливим для них.

Відмінне	Українська традиція	Єврейська традиція
Календар	Сонячний, початок літочислення – від народження Ісуса Христа (за яким нині – 2020 рік)	Місячно-сонячний календар, початок літочислення – від створення світу (за яким нині – 5781 рік)
Місяць року	Святкують взимку – 6 січня (у православних християн). День свята постійний.	Святкують восени, у перші два дні місяця Тішрей. Свято рухливе.
Зміст свята	День народження Різдва Сонця у язичників, Ісуса Христа у християнській традиції.	День народження створення світу, день, з якого для представників цієї релігії починається суд над усім створеним.
Зміст свята	У слов'янській традиції – веселі свята, головна мета яких відповідала корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. З молитвами зверталися до Бога та сил природи.	У єврейській традиції Рош-га-Шана – час для веселощів і одночасно духовний виклик. Головне завдання людини у ці святкові дні – згадати про все, що сталося за рік, прислухатися до голосу совісті, зізнатися собі в усіх своїх недобрих вчинках і щиро в них розкаятися. Віра в те, що Бог бажає усім лише добра, і що кожен заслуговує на другий шанс, щоб виправити свої помилки, робить дні Рош-га-Шана світлим святом.
Місце святкування	Святкують в родині, громадах. Це родинне свято. У цей день вся сім'я повинна бути разом вдома. У народі кажуть: «Боже сохрани десь заночувати в цю ніч, бо цілий рік будеш блукати по світу».	Для євреїв також важливим є збори всіх членів общини (родини) для здійснення святкових церемоній та богослужіння. Хасиди, до прикладу, приїждять до могили цадика Нахмана для здійснення урочистих молитов і часто святкують його поза межами сім'ї.
Тривалість	Українці святкують від Різдвяного надвечір'я до свята Водохреща (14 днів)	Святкування Рош-га-Шана триває 10 днів. Проте веселитися дозволяється лише 1 день, решта – ні, бо десятий день – Судний. Юдеї віряють, що в цей день виноситься остаточне рішення і Бог ставить печатку на запис.

Особливість	Поєднання народних (язичницьких традицій) із християнськими. До прикладу, віншування в колядках небесних світил (сонця, місяця, зірок) й Бога. В українській культурі збереглася традиція ставити Солом'яного Дідуха. Як тільки сходила перша різдвяна зірка 6 січня, до хати заносили святковий сніп – Дідух. При цьому приказували: «Дідух – до хати, біда – з хати». Сніп впускав до хати святковий настрій, мир, добробут, затишок – вірили наші пращури.	Головна особливість святкування єврейського нового року – на службі в синагозі сурмлять в шофар (духовий інструмент з баранячого рогу), викликаючи віруючих на Божественний суд і закликаючи до покаяння. Ще однією з відмінних рис єврейських свят, починаючи з біблійської епохи, була їх масовість, залучення у святкове дійство всіх, без відмінності статі, віку та соціального статусу. У Старому Завіті наказується святкувати та веселитися чоловікам, жінкам, вільним та рабам, а також іноземцям, що живуть «серед синів Ізраїлю».
Вітання	Як тільки на небі сходила Зоря, колядники ходили від хати до хати, щоб сповістити людей про народження нового Сонця, а зображення цього сонця носили з собою. Ця традиція збереглася й до сьогодні. В українській традиції вітання не мають одного зразка. Заходили в двір, будили господаря і співали його родині величальних пісень про сонце, місяць, зорі, які символізували господаря, дружину та дітей.	Традиційно вітають один одного «Шана това у метука!» – Гарного та солодкого року! Благословляють один одного такими словами: «Нехай Всевишній у Книзі Життя запише вам гарний рік і скріпить запис печаткою».
Т р а д и ц і ї одягу	Ознакою традиційного жіночого і чоловічого одягу є барвистість, декоративна мальовничість.	У єврейській традиції переважає чорно-білий колір вбрання.

Отже, аналіз новорічних свят показує, що в культурних надбаннях різних народів завжди є місце спільному, подібному, здатному долати культурні кордони та взаємодіяти.

Словник до розділу 7

1. **Дідух** (його ще називають дідо, дідочок, сніп-рай, коляда, колідник) – згідно із традиціями – це останній обжинковий сніп, який символізує дух предків, дідів, збереження традицій і пам'яті родини. Це символ доброго врожаю, миру й злагоди в родині, достатку в домі.
2. **Йом-Кіпур**, «день прощення» – найважливіше свято у єврейській традиції, день посту, каяття і прощення.
3. **Калач** – білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста; ознака достатку, небуденності, тому малим дітям приспівують: «Не плач, дитя, не плач, дам тобі калач».
4. **Міква, мікве, «накопичена вода»** – водяний резервуар для омовіння (тіла) з метою очищення від ритуальної нечистоти, єврейська ритуальна лазня.
5. **Субота** (шаббат), «покоїтись», «припинятися», «утримуватися» – сьомий день тижня, коли Бог наказує утримуватися від праці.
6. **Християнство** – релігія, що виникла в I ст. н.е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як Боголюдини, який зійшов на Землю й прийняв страждання заради спасіння людства.
7. **Шофар** – баранячий ріг, у який сурмлять у свято Рош-га-Шана (єврейський Новий рік).

Творчі завдання до Розділу 7

1. Звук Шофара закликає: «Прокиньтесь ті, хто спить, хто витрачає відпущені роки безглуздо. Огляньте душі свої і добрими зробіть справи ваші». Прослухайте звучання шофара (запис на QR-кодi), поділіться своїми враженнями про почуте.

2. Яке єврейське свято має такі символи? Що вони означають?

3. Про що говорить сюжет картини художниці Олени Котляр?

Яку назву ви б їй дали?

Розділ 8

Україно-єврейські міжкультурні взаємовпливи

М. Пимоненко. Розмова. Середина XIX ст.

Українсько-єврейські стосунки мають тривалу історію, впродовж якої відбувався мовний вплив – єврейська усна мова (ідиш) увібрала велику кількість українських фразеологізмів, понять, висловів. У той же час, українська мова збагатилася великою кількістю запозичених слів адаптованих з ідиш мови. Це слова, якими позначали предмети матеріальної культури, просторіччя, назви страв, фразеологізми тощо. Назвемо деякі слова, в основі яких лежить українська мова: головешке (головешка), годевен (годувати), голобле (голоблі), голоте (голота), гальме (гальма), качке (качка), сметнік (смітник), скринє (скриня).

Наведені слова, якими користувалися українці у вжитку понад століття тому, були важливими також для життєустрою євреїв. Легко впізнати українське походження та зрозуміти значення у таких словах, як: шматэ, щавель, щур, шибэник, дыхен, раптом, кэшэнэ, кэлишек, койлэч (калач), кволэр, кавэн (кавун), калікэ, качкэ, качн, нуднік, цибэлэ, цвынтэр, цап, цяцькэ, цицькэ,

пыск, прэжэныцы, годэвэн, гармидэр, грэбле, жмэне, хоч, хоч би, холоп тощо.

Про зворотній процес свідчать слова запозичені з ідиш: пасок, небога, праска, шахрай, рада, гопкен (танець), гвалт, гешефт, шахир-махир, шахрай, шахраювати, а також слова гаман, решта, кошти, вартість. Не знаючи мови ідиш, неможливо пояснити, наприклад, поширений в Західній Україні фразеологізм «шляк би трафив». Германізм «шляк» в єврейській мові має вже значення не «удар», як в німецькій (Schlag), а «халепа», «хвороба». «Трафив» походить від єврейського трефн – «зустріти». Не дуже зрозумілий «шляк» має на слухача сильнішу дію, ніж просто хвороба (чи, можливо, звичайна халепа). Щоб сказати на ідиш деякі вислови, потрібно було вжити українське слово. Наприклад, щаслива людина така, хоч «на виставці показуй» звучить – «ін виставе арайнцуштельн».

Запозичення з ідишу відбувалися в місцях активних контактів двох народів. Назвемо деякі вислови і слова, що увійшли до мови буковинців: мойри мати – «боятися»; цуріс – «гнів, лютя»; бути бройгіс із кимсь – «злитися на когось»; меція – «щось дуже хороше».

О. Котляр Штетл

Ознакою культурної взаємодії став процес переймання й адаптації місцевих рецептів та представлення ув кухнях народів спільних страв. Поширені в українців продукти й страви набули символічного значення у єврейських традиціях: плетений хліб (укр. калач; ідиш koylitch/challah – хала/койлич (шабатний хліб) став суттєвою особливістю Шабату та єврейських свят. Закручені млинці з начинкою (укр. налисники; ідиш blintzes – блінцес) стали особливістю свята Шавуот – дарування Тори на горі Синай, яке асоціюється у цей день з молочними продуктами. Оладки з подрібненої картоплі (укр. деруни; ідиш latkes – латкес) стали візитною карткою свята Хануки, оскільки добре обсмажені в олії, яка є ключовим символом цього свята. Кріп та мариновані огірки

(соління) є стравами основного гарніру в обох культурах, як маківник, медовик на десерт. Вживаються у кухні народів голубці (холопцес), вареники (варенікес).

Окремо потрібно сказати про єврейські прізвища. У стародавніх євреїв прізвищ не було, вони обходилися іменами, по-батькові та прізвиськами. Номінація проводилася по імені та по батькові. До імені приєднувалося слово «бен» (син) або «бат» (дочка). Кожен єврей, що поважає себе, повинен був пам'ятати імена своїх предків мінімум до сьомого коліна.

Оскільки імена могли часто повторюватися, то для більш точної репрезентації використовувалися географічні орієнтири (ха Ромі – з Риму, Іуерушалмі – з Єрусалиму). Є серед євреїв прізвища, які походять від назв населених пунктів України. Ось короткий перелік таких прізвищ: Лебединський, Миргородський, Хорольський, Білоцерківський, Рокитнянський, Васильківський, Житомирський, Вінницький, Жмеринський та ін. Прізвища євреїв стали отримувати тільки в кінці XVIII ст. У 1787 р. імператор Австрійської імперії Йосип II видав закон, за яким усі євреї повинні були мати спадкові прізвища. У Російській імперії «Положення

про євреїв», в якому було прописано обов'язкове привласнення євреям прізвищ, було затверджено 9 грудня 1804 р.

Назвемо прізвища євреїв, які жили і працювали на початку ХХ ст. по вулиці Садовій: учений Новобазарної синагоги Самуїл Мойсеевич Каган; лікарі – Людвіг Петкевич, Іосиф Гельман, Іосиф Кохлер, Александр Альтер, Ернестина Гаузнер, Самуїл Браверман. Тут розташовувалися ряд підприємств, які були у власності або в оренді у заможних євреїв, а саме: аптечний магазин Г. Дорфмана, фотографія С. Рабиновича, типографія І. Цейтліна, аптечний склад М. Гольцмана, кондитерська Г. Брандера, галантерейний магазин Х. Каплан, золоті вироби М. Барембома, книжковий магазин Л. Шапіро, перепльотна майстерня М. Кемельмана, магазин тютюнових виробів Х. Мар'яніського, фотографія С. Рабіновича, Санкт-Петербурзький магазин годинників Б.Серебреніка, типографія Тарадаша і Перельштейна, фотографія І. Безброжа, майстерня дамських суконь Б. Халфіна, майстерня кравця чоловічого одягу А. Квітки та багато інших.

Клезмери (фото із мережі Інтернет)

Важливою у спільному просторі є музика, яка пронизувала щоденне життя як простих євреїв, так і українців. Насамперед, єврейські чоловіки і жінки завжди виспівували свої щоденні молитви. Співи поєднували мелодію і речитатив так, що це виглядало і канонічно, й індивідуально. Дітей навчали талмудичному співу. За святковим столом у шабат та на свята євреї співають чи то нігунім (духовні мелодії), чи змірос (релігійні пісні).

На початку ХІХ ст. поширилися клезмерські музики – гурти, які грали на цимбалах, скрипці, віолончелі, сопілці. Цимбали – спільний інструмент для євреїв та етнічних українців, їх використовували мандрівні кобзарі та лірники. Клезмерські гурти часто складалися з єврейських та неєврейських музик. Були випадки, коли християнські виконавці виступали на єврейських святах. Більше того, збагачуючи свій репертуар, клезмерські музики долучали до своїх композицій гуцульські, козацькі мелодії, долаючи таким чином культурні географічні, психологічні та етнічні мелодії. Наприклад, сестрою української коломийки є єврейська «коломийка».

Красзнавець Х. Берман, розповідаючи про уманських клезмерів початку ХХ ст., пише: «Єврейський фольклорист, білоцерківчанин Шолом Купершмідт розповідав мені історію про те, як місцевий лісопромисловець, купець першої гільдії і меценат Нахман Бялик запросив у Білу Церкву одну з найвідоміших уманських капел під керівництвом Йоселе Уманера (Умайського). Концерт відбувся в театрі «Експрес», що розташовувався на місці нинішнього готелю «Київ». Переповненою була не тільки зала, але й Торгівельна площа і вулиця Клубна, що прилягали до будинку. Довелося відкрити вікна театру, щоб усі могли

чути чарівні звуки клезмерських мелодій. Глядачі безперервними оваціями вітали музикантів. А коли клезмери вийшли на вулицю і побачили тисячну юрбу захоплених шанувальників, вони знову взялися за свої інструменти! Наступного дня Нахман Бялик улаштував грандіозний банкет у єврейському кошерному ресторані Розенбойма, де була присутня вся еліта міста, зокрема градоначальник, поліцмейстер, директор знаменитої казенної гімназії й інші офіційні особи. І знову грала уманська капела. І знову захоплювалася, сміялася, плакала і танцювала публіка...».

А ось інше свідчення: «Умань подарувала світові диво – клезмерську капелу, що не мала собі рівних. Як розповідав відомий єврейський письменник Григорій Полянкер, коли на весіллях грав старий Йоель Ельман, дід знаменитого єврейського музиканта Михайла Ельмана, у городян просто «розривалися» серця. А вже коли скрипонька починала плакати над нареченою, – серед тих, хто збирався біля весільного куреня, не залишалося нікого, хто не молив би Бога надіслати йому грошей, щоб привезти уманських клезмерів й на весілля своїх дітей. І якщо мрія збувалася, а господар не страждав скнарістю, – містечко буквально «ходило ходором», – зазначає краєзнавець Х. Берман». Відтак, де б не виступали уманські капели, до них завжди ставилися з великою любов'ю. У містечках, де вони грали на багатих єврейських весіллях, їхні мелодії отримували друге життя – їх продовжували наспівувати. Розповідали, що музика, яка звучала, коли вели під хупу нареченого з нареченою, залишалася в пам'яті на все життя. Не раз траплялося так, що місцевий кантор (хазан), запам'ятавши мотив уманських клезмерів, який йому сподобався, пізніше відтворював їх.

Протісні, плідні та багатогранні контакти єврейських музикантів з неєврейським населенням різних регіонів України свідчить легенда про відомого в євреїв ребе Пінхоса: «Він проходив якимось зі своїми учнями повз хату, яка будувалася. На даху працював чоловік (малює чи тесляр) і співав малоросійську пісню. Ребе Пінхос зупинився, довго слухав, потім сам почав наспівувати ту ж мелодію. Учні жахнулися. Проте ребе Пінхос сказав їм: «Цей чоловік так співає, що перед ним відкривається небо. Сліпі, ви того не бачите». Як чудово охарактеризована у цій легенді велика сила мистецтва, що зближує людей, незважаючи на різні релігії й національності.

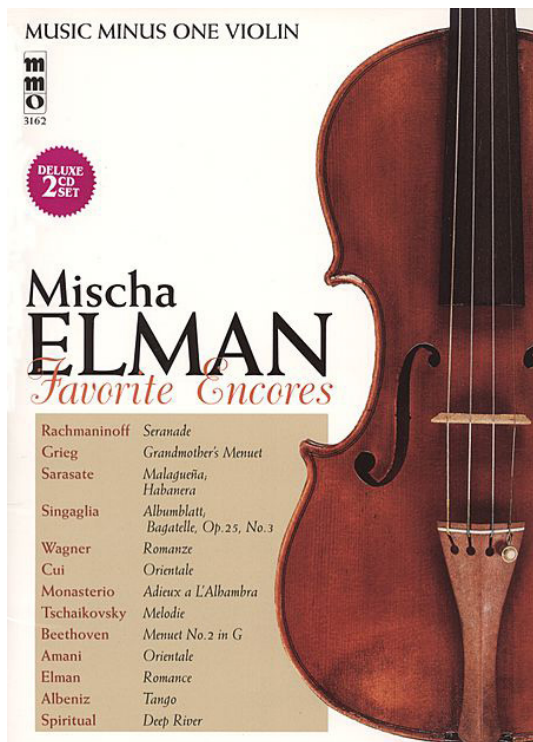
У пошуку спільного в культурі, звернемося до танцю. Євреї танцювали як і українці – рядком і парами. Серед українців найвідомішими є козачок, гопак, коломийка. Поряд зі специфічно єврейськими танцями, такими як шер, фрейлехс, баройгез-танц (танець сварки) та інші, на весіллях завжди грали і танцювали загальнопоширені в другій половині XIX ст. танці – польку, кадрили, лансьє, рондо та ін. Серед сольних танців на єврейських весіллях в Україні та за її межами найпопулярнішим та найулюбленішим танцем споконвіку був козачок.

Отже, століття спільного проживання українців та євреїв на теренах України призвело до взаємопроникнення культур і традицій, свідчення якого знаходимо в мові, піснях, танцях, національній кухні тощо.

Словник до розділу 8

1. **Іврит** – державна мова Ізраїлю, що становить значною мірою оновлену стародавню єврейську (гебрайську) мову.
2. **Ідиш (їдиш)** – побутова мова єврейського населення Східної та Центральної Європи, а також США.
3. **Кантор** – людина, що веде богослужіння у синагозі, головний співак при такому богослужінні.
4. **Клезмер** (від івритського, кли-земер, «музичний інструмент») — традиційна нелітургійна музика східноєвропейських євреїв і особливий стиль її виконання.

Творчі завдання до розділу 8

1. Розгляньте афішу. Проведіть дослідження та розшифруйте зміст схеми – Михайло Ельман – Умань – клезмери – Леопольд Ауер – скрипаль США – Міжнародний фестиваль «Золота скрипка» –Тальне.

2. Прослухайте хасидський нігун. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що сьогодні нігун вийшов за межі суто ритуальної практики і є підґрунтям для єднання людей різних етносів, різного віку, культурного й освітнього рівнів під знаком традиції?

Розділ 9

Традиційний одяг євреїв (хасидів)

Хасидів, які приїжджають на свято Рош-га-Шана в Умань вирізняє серед інших одяг, у кольоровій гамі якого тільки два кольори – чорний і білий. У пересічного українця виникає багато запитань, серед яких: чому саме такі кольори; які обов'язкові елементи чоловічого і жіночого одягу; чи можна за одягом визначити статус, місце проживання, приналежність до окремої громади; чи поширюються вимоги до одягу на дітей; як відрізнити буденний одяг від святкового; яку назву мають обов'язкові елементи одягу та багато іншого.

Хасиди носять традиційний єврейський одяг. У «Законах про заборону ідолопоклонства» у параграфі 11 Рамбам пише: «Не можна дотримуватися звичаїв неєвреїв і уподібнюватися їм, як в одязі або в зачісці, так і в інших подібних речах, як сказано в Торі (Ваікра, 18-3): «І за звичаями їх не ходіть». А потрібно єврею бути відокремленим від них, і повинен він бути впізнаваний за одягом і за іншими своїми ознаками, так само як він відрізняється від них у своїх поглядах і життєвих принципах. Одяг євреїв має вказувати на смирення і скромність його носіїв.

Євреї Східної Європи завжди відчували вплив тих народів, в оточенні яких жили. Сучасний одяг хасидів – це костюм міщанина часів зародження хасидизму. Чоловічий одяг рядового єврея XVIII ст. складався із сорочки, штанів до коліна, оксамитової жилетки і шовкового пояса (гартла). Головними уборами служили: ярмолка, штраймл (кругла хутряна шапка) і сподик/сподек – головний убір із плоскою плюшевою основою.

Костюм ранніх хасидів виділявся рядом характерних ознак. Чоловіки носили штани по щиколотку, які підв'язували шнурком до ноги. Короткі штани мали своє символічне значення, вони не повинні були торкатися землі, тому, що порушується святість. Ті, хто носять такі штани нині, одягають ще чорні гольфи до колін, які називаються зокн. Іноді штани звичайної довжини заправляють в гольфи. Така форма одягу називається козак-зокн – ще одне явне запозичення з української культури.

В давнину натільною білизною євреїв була сорочка із вовни або льону, дуже довга, без ґудзиків, в складку, що замінює комір, протягнутий білий шнурок. Традиційно сорочка шилася без карманів і манжетів. Крім того одягали чорну довгу капоту (плащ з капюшоном), лапсердак (покриття для тіла) і чулки.

Іншим обов'язковим компонентом одягу євреїв з давнини є особливе молитовне квадратне покривало – талес (талліт). Талес виготовляється із вовняної, ситцевої або шовкової тканини білого кольору з декількома вишитими блакитними, синіми, чорно-синіми або чорними смугами. На чотирьох кутах талесу до спеціальних отворів прив'язуються 8 китиць (кутаси) – ціцит. Вони мають нагадувати вірним про 613 заповідей Торі: «І будуть китиці у вас, щоби, дивлячись на них, згадували всі заповіді Бога і виконували їх. На чотирьох

кінцях покривала, яким ти накриваєшся (під час молитви) зроби собі китиці». Єврей із накинутим талесом – універсальний символ людини, яка заглиблена в молитву.

Чорний колір одягу, який носять євреї – це також данина традиції. Заповідь віри велить «Будь скромним перед Всевишнім» і нагадує, «Хто побачить себе одягненим в чорне, зламається в нім пристрасний початок і утримається він від гріха». Відтак, сьогодні хасиди носять традиційний одяг, чорно-білі кольори якого роблять його скромним і, водночас, святковим та охайним.

Ми уже згадували про час, коли серед єврейського населення ширився рух просвітництва (Гаскала). Серед їх прихильників була вимога відмовитися від носіння традиційного одягу, який вирізняє їх від інших. Саме таке болюче питання звучало у приватній бесіді князя Миколи Івановича Долгорукова та ідеолога Гаскали в Умані Бернарда Гурвича, які зустрілися на початку ХХ ст. На питання «Що не вистачає вам для щастя?» Гурвич відповів: «Я б велів, щоб нам заборонили, насамперед, носити наше шутівське плаття, яке кладе на нас печать безчестя і срамоти. Всяк, хто мене побачить в цьому платті, показує пальцем. Це сором, який закриває мені вхід і відчужує мене від світу». Продовжуючи розмову, молодий Гурвич сказав, що він, на жаль, не може змінити одяг, якби на те був указ, то він зробив би це перший. А так, він не стане приносити смутку своїм віруючим батькам, тому що ніякий сором, який він терпить від християн, не вартий однієї сльози його матері.

Наведемо інший приклад розмови, яка відбулася між прихильником реформ, який прийшов до Шолома Рокашу з Белза і запитав: «Ребе, розкажіть, в що одягався прабацько наш Аврам? Аврам, напевно, не ходив в чорному сюртуку!» Посміхнувся ребе розумникові і відповів: «Я не знаю, синок, чи ходив Аврам в шовковому халаті і штраймле, але я точно знаю, як він вибирав одяг. Дивився, як одягнені неевреї, і одягався інакше».

Серед обов'язкових атрибутів є кіпа – головний убір благочестивого єврея, що символізує скромність, смирення і благоговіння перед Всевишнім. Являє собою маленьку круглу (в'язану або зшиту з тканини) шапочку, що прикриває маківку. Часто її називають ще ярмулка, носять окремо або під капелюхом. Ярмулку іноді прикріплюють до волосся шпилькою.

Іншим обов'язковим компонентом одягу є особливе молитовне квадратне покривало – талес (талліт). Серед багатьох віруючих євреїв побутує звичай накидати талес вдома, а відтак йти на богослужіння до синагоги. Під час ранкової молитви притискають китиці талеса до очей і тричі цілують їх, проголошуючи останній розділ молитви Шма. Неодружені чоловіки моляться без талеса. У деяких єврейських громадах під час шлюбної церемонії наречений одягає талес. Його одягає також викликаний до читання Тори. Померлого чоловіка, зазвичай, ховають в його талесі, з якого зняті або зрізані китиці. Традиційним для чоловіків є носіння фраків або сюртука поверх білої сорочки. Фрак не має кишень і застібається справа наліво, як і весь традиційний єврейський чоловічий одяг, має глибокий розріз і два ґудзики ззаду (там, де хлястик).

Хасиди як буденний одяг носять чорну капоту – крій якої відрізняється по

довжині, фактурі, розрізу ззаду, формою лацканів. За цими ознаками можна відрізнати хасидів різних напрямів. Крім капотів є ще халати, бекечі, жугшці. Халати – одяг для особливих випадків: свят, святкових обідів, для занять в школі тощо. В Шаббат і Йом Тов багато хасидів одягають особливий чорний атласний плащ – бекеше. І капота, і сюртук, і халат хасидів перетягнуті поясом (гартл), зробленого з тканини або сплетеного з ниток. За шириною поясу можна визначити соціальний статус хасида.

На відміну від українців, обов'язком кожного єврея є носити кошерний одяг. Йдеться про одяг, що виготовлений згідно з приписами Тори: «Одежа двоїста, мішанина ниток, не ввійде на тебе» або «Не вдягай одяжі з суміші вовни й льону».

Найбільш різноманітними є головні убори євреїв, яких налічується більше трьох десятків. Поверх ярмолки євреї одягають капелюх або шапку (може бути і кепка). Тип головного убору свідчить про походження, приналежність до общини і навіть соціальний статус. Багато хасидів носять у будні шляпу – капелюш. Крім капелюша є ще кнейч, гамбург, плуш, сабет і багато іншого, які відрізняються фактурою, фасонами, заломами тощо.

Іншим видом головного убору є хутряна шапка – штраймл. Їх є близько десяти видів. Штраймл надягають тільки в особливо урочистих випадках (в суботу, свято, на весілля або коли зустріч з ребе). Колись цей головний убір був точним показником економічного становища його власника. Щоправда, і зараз він коштує чималих грошей. Бідні носили штраймл з необроблених хвостів. Такі шапки були важкими, і можна було порахувати, скільки там хвостів. А по нужді носили і штраймл з простого овечого хутра. Люди середнього достатку носили лисячий штраймл, а заможні – із соболя. За часів царювання Миколи I в Російській імперії були спроби змінити зовнішній вигляд євреїв, щоб вони своїм традиційним одягом не відштовхували християн від спілкування з ними. Для цього був уведений особливий податок на пошиття єврейського одягу, а в 1844 р. такий податок увели на носіння традиційного одягу.

О. Котляр Штетл

Одяг єврейських жінок мав свої особливості. У єврейок, на відміну від інших національностей, немає традиційного костюма. Причиною є те, що єврейська цивілізація в різні часи була розпорошена по світу, відтак євреї носили загальноприйнятую в країні одягу, проте в різні часи були елементи одягу, які їх завжди виділяли. Одяг єврейки мав бути скромним і відповідати принципу цнют, але в різні часи у єврейок була своя мода.

Як і 200 років тому єврейська жінка не може ходити з непокритою головою. Відкривати волосся жінці дозволяється

тільки вдома. Важливим елементом одягу ортодоксальної іудейки є парик (шейтель), який є своєрідним компромісом між бажанням бути привабливою і заборобою відкривати волосся перед чужими чоловіками. Такі особливі головні убори, характерні для єврейок, з'явилися ще у XVII ст. Спочатку прикривали голову чепчиками, париками із коричневого сатину. Популярними були парики у XVIII ст., а у XIX ст. знову стали відмінною рисою моди єврейських жінок. На сьогодні вимога носити парик жінкам залежить від думки релігійних авторитетів. Наприклад, в общинах сквирських і самарських хасидів заміжнім жінкам прийнято голити голову і одягати парик. Дівчатка і незаміжні молоді єврейки не покривають волосся. Верхній жіночий єврейський одяг у давнину був яскравіший від чоловічого, але використовувався в основному в домашньому середовищі. Поверх сукні одягався камзол або вестл. Обов'язковим атрибутом

жіночого традиційного одягу єврейки слугував так званий брустух – нагрудник, який одягався поверх сукні та закладався за спідницю, як ми це бачимо на світлині з експозиції Чернівецького обласного краєзнавчого музею. На зображенні єврейка у традиційному народному вбранні, на грудях якої – оздоба «нагрудник». З точки зору символіки – це своєрідний захист жінки, з точки зору естетики – прикраса одягу. Нагрудник – це прямокутної форми оздоба, пишно орнаментована, у верхній частині зав'язується на стрічки, а внизу знаходилася шовкова смужка тканини для притримування. Уся прямокутна площа прикраси художньо оздоблена вишивкою. Virізнялися своєю роботою іспанські нагрудники, які виготовлялися

зі срібних і золотих ниток. Завдяки особливостям даної техніки майстри застосовували найрізноманітніші геометричні мотиви, рідше рослинні. Доповнювалося плетиво тонкими срібними бляшками. Зазвичай вишивка чи то плетиво виконувалися ажурно з просвітами, що створювали додатковий художній ефект. Тканина, на яку підшивалася вишивка, була знизу довша та не орнаментувалася (для закладання за пояс). Використовували для нагрудника дорогі тканини (шовк, оксамит, атлас), оздоблювали плетивом, вишивкою, блискітками. Ще одним традиційним елементом одягу єврейок був фартух, який мав функціональне та символічне призначення – охороняти від забруднень і пристріту.

Верхній одяг жінки повинен закривати лікті, мати довжину нижче колін, він мав невеликий виріз, що прикривався нагрудником. Сукні жінок старої віри були довгими і прикрашені ручною вишивкою або мереживом. Руки приховували за довгими рукавами звуженими до зап'ясть. У такій сукні був також прикрашений мереживом воріт-стійка, який прилягав до шиї. Щільним кільцем талію обхоплював і шкіряний пояс. Дитячий костюм для дівчаток практично не відрізнявся від дорослого вбрання. Сукня також була досить закритою, але коротшою. Нині жіночий костюм складається з сукні або блузи зі спідницею.

Згідно з традицією, кожен єврей повинен був носити на шиї освячену рабином

монету – амулет. Дарували амулети (єврейською «кеміа») новонародженим. Використовували їх більше євреї-равіністи, які схильні до містичних переконань, особливо це стосується хасидів. Прийнято у єврейок носити ювелірні прикраси – підвіски, сережки, персні, годинники, які виготовлені з дорогих металів (срібла, золота) та каменів, доповнювали діамантами, рубінами, бірюзою. Популярними були сережки: різні за формою, пишно орнаментовані, декоровані слоновою кісткою та різними коштовними каменями. Прикраси за Талмудом належать до речей, що скрашують життя. За релігійними поглядами, євреї, сумуючи за зруйнованим Єрусалимом, не повинні відмовлятися від речей, які приносять їм задоволення та навіть більше – чоловіки повинні купувати своїм дружинам прикраси, а ті, у свою чергу, ними не зловживати. Звичайно, говорячи про оздоблення, треба пам'ятати про соціальну нерівність, яка панувала у єврейському середовищі. Проте, у спогадах сучасників, єврейські жінки завжди одягалися добротно й елегантно.

Час вносить зміни, і те, що носили 200 років тому наші пращури, стало предметом етнографічних студій. Натомість, ортодоксальні євреї продовжують ревно зберігати свої традиції, тому чоловіки носять одяг, який був ознакою 200-річної давнини. Жіноче вбрання, здебільшого, також уособлює данину цінностям патріархального суспільства, а самі жінки, вочевидь, відчуваючись цілком комфортно в умовах, де пріоритет родинного і, відповідно, релігійного життя над іншим не викликає жодних сумнівів чи непорозумінь. Не можна рівняти одяг жителок великих міст і провінційних містечок. Але у більшості випадків образ єврейки в усі часи уособлює цінності, пов'язані найперше з родинним життям, і слугує взірцем гідності людини, котра добре розуміє межі власної відповідальності.

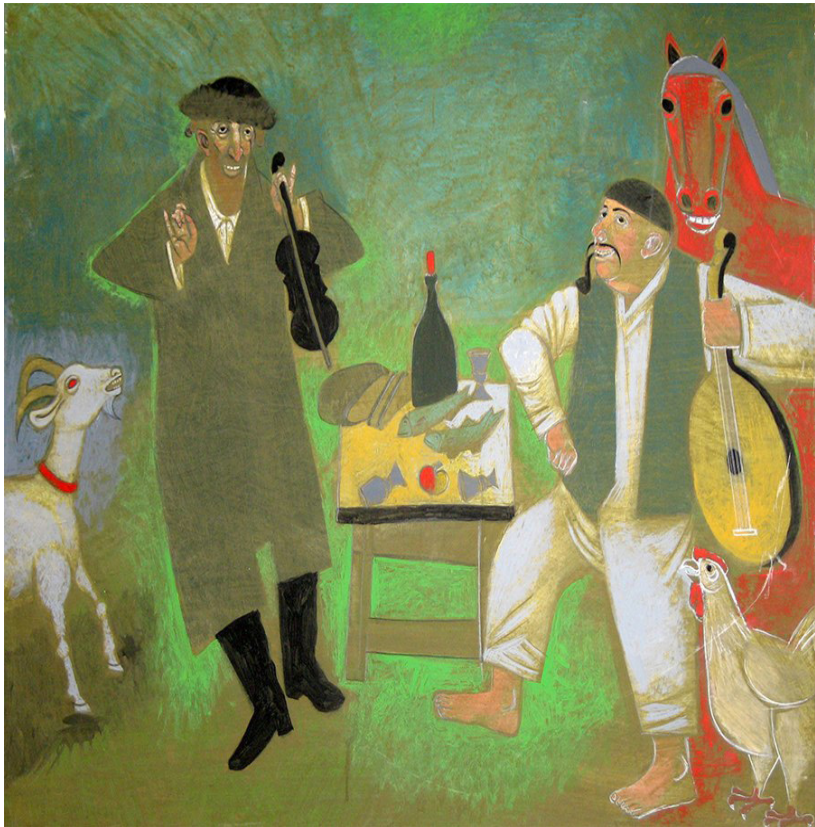
Словник до розділу 9

1. **Талес** (tallit) – молитовне квадратне покривало. Перед ранішньою молитвою (тфіла) одягають талес: малий – під одяг, щоб носити весь день, і великий – поверх одягу, на час молитви.
2. **Тфілін** (tefillin) – футлярчик зі шкіри з вкладеним у них текстом молитви на пергаменті, який прикріплюється до чола чи лівої руки під час молитви.
3. **Капелюш** (штоф) – простий і найдешевший із капелюхів.
4. **Гомбург** – дорогий капелюх із коротковорсового велюру.

Творчі завдання до розділу 9

1. Розгляньте і прокоментуйте сюжети картин Олени Котляр. Яким є одяг жителів штетлу? В чому проявляється традиційність жіночого та чоловічого вбрання?

3. Фасон одягу сучасних євреїв може змінюватися. Незмінними в одязі повинні залишатися галахічні критерії скромності, розумності та практичності. Складіть характеристику жіночого та чоловічого образів, що представлені на світлині.

Література

1. Балицький В. І. Ельворті Роберт і Томас // Енциклопедія сучасної України : у 30 т / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2003–2019.
2. Босий П. Роберт Пірс Ельворті / П. Босий. — Кіровоград, 2012. — Режим доступу: library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf.
3. Береговский М. Еврейская народная инструментальная музыка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://klezmer.com.ua/history/history_text9_0.php
4. Берман Х. Коли на скрипці грав Йоель Ельман Умань завмирала [Електронний ресурс] / Х. Берман // Їдьмо у Гумань: інформаційно-довідковий проект. — Режим доступу: <http://www.humania.com.ua/ua/index.php?name=News&op=Article&sid=557>
5. Бороденко О. А. Шинкарство у Гетьманщині XVIII століття: вплив на поведінкові стратегії українського соціуму [Текст] // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту, 2018, N Вип. 51.-С.225-232
6. Висоцька І. І. Історичний аспект інноваційного розвитку заводу Ельворті в Єлизаветграді (дореволюційний період) / І. І. Висоцька, В. М. Селєхова // Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств регіону. Кіровоград, 2012. — С. 189-190.
7. Возняк Т. Єврейський штетл як історичний феномен / Незалежний культурологічний часопис [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Voznyak_Evrejskyj_shtetl-yak_istorychn_fenomen.htm
8. Гусак Р. Музична культура штетлів [Електронний ресурс] / Р. Гусак // Незалежний культурологічний часопис «Ї». — 2007. — Число 48. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/husak.htm>
9. Давидюк, В. М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного [Текст]. Вип.3 / Владислав Давидюк ; [рец. В. В. Кривошея, Т. В. Кузнець] ; Відділ культури Уманської міської ради, Уманський краєзнавчий музей. — Умань : Візаві, 2014. — 424, [2] с. : фотоіл. — Бібліогр. в тексті.
10. Душак, Валентина. Жінка в єврейській та українській традиційній культурі/ В. Душак // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. - Чернівці : ЧНУ, 2014. — Вип. 684/685: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — С. 164-169.
11. Злобін Ю. В. Динаміка становлення та розвитку українського ярмарку як соціокультурного феномену (кінець XV–XX століття) / Ю. В. Злобін // Культура і мистецтво у сучасному світі. — 2011. — Вип. 12. — С. 83–90.
12. Зякун А. І. Національна специфіка і самобутність українського ярмарку / А. Зякун // Світогляд – Філософія – Релігія : зб. наук. праць. — 2012. — Вип. 3. — С. 166–174
13. Кендзьор П. І. Інтеграція через діалог. Система організації

полікультурного виховання у школі : [монографія] / П. І. Кендзьор. – Львів : Панорама, 2016. – 378 с.

14. Кендзьор П. І. Ми серед інших. Інші серед нас. Форми і методи полікультурного виховання : навч.-метод. посіб. для педагогів загальноосвіт. навч. закладів / П. І. Кендзьор. - Львів : ЗУКЦ, 2016. - 160 с.

15. Кендзьор П. І. Полікультурне виховання особистості засобами історичної освіти / П. І. Кендзьор // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 9 (62). – С. 77–84.

16. Кендзьор П. І. Толерантність як ціннісна складова полікультурної компетентності особистості школяра / П. І. Кендзьор // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кіровоград : ІмексЛТД. – 2014. – Вип. 18, кн. 1. – С. 306–316

17. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Романівна Кісь. — Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. — 272 с.

18. Клезмерська музика в культурі України XIX — початку XX ст. / В. М. Щепакін // Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Харків. держ. акад. культури, [Акад. мистецтв України, Ін-т культурології]. – Харків, 2010. – Вип. 31. – С. 270-279. – Бібліогр.: 17 назв.

19. Клименко Т. А. До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в XIX – на початку XX ст. / Т. А. Клименко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – 2009. – Вип. 16. - С. 75-82. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2009_16_10.

20. Клименко Т. А. Умань у XVII–XIX ст.: розквіт та занепад / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2016. – № 1. – С. 90-96. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_9.

21. Кривошея И. Еврейские страницы истории города Умани // Материалы двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Москва: Сэфэр, 2005. – С. 126-137.

22. Кривошея І., Фуркало В. Хасиди в Умані: історія і сучасність. Умань: РВЦ «Софія», 2007. – 18 с.

23. Кузнець Т. В. Єврейське населення уманського повіту в XIX ст. / Т. В. Кузнець // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. – 2003. – Вип. 5. – С. 27-34. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2003_5_8.

24. Кюнцлі Р. В. Корчма та шинок як феномен співіснування євреїв і українців у культурно-художньому просторі українського села / Р. В. Кюнцлі // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – 2014. – Вип. 20(2). – С. 51-55. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2014_20\(2\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2014_20(2)_15).

25. Матівос, Ю. Брати Ельворті: свої в далекій стороні / Ю. Матівос // Місто на сивому Інгулі. – 2005. – С. 185-186.

26. Машкін О. М. «Ельворті Роберт і Томас» [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Elvorti_

27. Маґочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування [Текст]: [пер. з англ.] / Павло-Роберт Маґочій, Йоханан Петровський-Штерн. – Вид. 1-ше укр. мовою. – Ужгород: Падяк В., 2016. – 313 с.: іл.

28. Мельник І. Економічна діяльність єврейського населення міста Умані ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. – С. 23-27.

29. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: історіографічний огляд // Емінак : науковий щоквартальник. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 2. – С. 97-102.

30. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – С. 138-143.

31. Мельник І. Політика Російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. // Чорноморський літопис : Науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 10. – С. 40-46.

32. Мир вам!: Збірник єврейської музики. – Хмельницький, 2011. – 53 с., іл. – (Хмельницький благодійний фонд «Хесед Бешт»).

33. Моїсєєва, М. А. / Хасидський нігун – традиційний музичний жанр євреїв Східної Європи М. А. Моїсєєва // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: Історія та сучасність» Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 367-369.

34. Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) [Текст] / С. Ю. Монке [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.:

35. Нариси з історії та культури євреїв України / Ред. Л. Фінберг. – К. : Дух і літера, 2008. – 440 с.

36. Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства : навч. посіб. для студ. ВНЗ / [К. О. Баханов, С. С. Баханова, П. В. Вербицька, П. І. Кендзьор та ін.] ; за заг. ред. К. О. Баханова. - Львів : ЗУКЦ, 2012. - 164 с.

37. Петровський-Штерн Йоханан. Штетл: золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріхи. Київ : Критика, 2019. ХІІ+394 с.

38. Петросюк М. І. Корчма як елемент громадського побуту подолян ХІХ ст. [Електронний ресурс] / М. І. Петросюк. – Режим доступу : <http://museum.vn.ua/articles/etno/petrosyuk>

39. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна : навч. посіб. / [за ред.: П. Кендзьора, О. Кісь, В. Мисана]. - Львів : ЗУКЦ, 2012. - 332 с.

40. Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. – К.: 2017. – ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 464 с.

41. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український

історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 21.

42. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років: Монографія. Умань: Видавець «Сочинський», 2009. – 266 с.

43. Спільна історія. Діалог культур : навч. посіб. / [П. Вербицька, Н. Голосова, П. Кендзьор, О. Міхеєва та ін.] ; за ред. О. Міхеєвої, О. Ковалевської. - Львів : ЗУКЦ, 2013. - 256 с.

44. Становлення та розвиток єврейського музичного мистецтва: історико-культурологічне дослідження [Текст] / З. І. Марковська // Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Харк. держ. акад. культури, ; за заг. ред. В. М. Шейка ; [редкол.: В. М. Шейко (відп. ред.) та ін. ; передм. В. М. Шейка]. Харків : ХДАК, 2010. 88-98.

45. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – 432 с.

46. Сушик І. Історія та культура проведення ярмарків як основа формування ярмаркового туризму / І. Сушик, О. Сушик // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2014. – Вип. 47. – С. 281-291. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2014_47_34

47. Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них / М. Феллер. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 229 с.

48. Фуркало В.С. Історичні передумови появи та становлення хасидського руху // Матеріали Міжнар. конф. «Україна-Росія: історія та сучасність». – Умань: «Аналітик». – 2003. – С.103-105.

49. Фуркало В. С. Концептуальні форми хасидизму: монографія. Умань: ПП Жовтий О.

50. Васильєв С. А. Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок XX ст.) / С. А. Васильєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/I15.pdf

51. Шварцман Ш. Легенды старой синагоги. – Умань, 2013. – 76 с.

52. Щепакін В. М. Єврейські народні професійні і напівпрофесійні музиканти як складова музичної культури України кінця XVIII – початку XX ст. / В. М. Щепакін // Культура України : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Шейка. – Х. : ХДАК, 2010. – Вип. 30. – С. 235-245.

53. Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX–на початку XX століття / Віталіна Юрченко // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 119-125.

54. Юрченко В. Народні розваги на українському ярмарку (друга половина XIX– початок XX ст.) / Віталіна Юрченко // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 27. – С. 49-55.

55. Юрченко В. Традиції харчування на ярмарках України у другій половині XIX–на початку XX століття / В. Юрченко // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 221-225.

56. Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. / В. О. Яшин // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 4. – С. 30-43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОСВІТЯН

Організатор програми
Центр міської історії

Координаторка програми
Христина Бойко

Авторка розробки
Зоя Возна

Візуальне оформлення
Оксана Авраменко

